

KRYSTYNA OSTROWSKA

AGRESJA W SZKOLE W ŚWIETLE SAMOOPISÓW UCZNIÓW

I. WPROWADZENIE

Badacze zajmujący się problematyką agresji przyjmują, że agresją są wszelkie zachowania, których celem jest wyrządzenie bólu, cierpienia, krzywdy, szkody innej osobie, samemu sobie, środowisku naturalnemu lub materialnemu (por. Krahe 2005). Przemoc zaś definiowana jest jako zmasowane użycie siły fizycznej lub psychicznej wobec osób, które nie dysponują nią w takim samym stopniu. Niektórzy autorzy traktują przemoc jako podtyp agresji, charakteryzujący się skrajną formą agresji fizycznej „szkodliwe fizycznie napaści, które nie są w żaden sposób społecznie uprawnione” (Archer, Browne 1989, s. 11, za Krahe 2005).

Zachowania agresywne dzieci i młodzieży w badaniach kryminologicznych przyjmowane są jako element objawowej definicji nieprzystosowania społecznego (por. m.in. Ostrianska 1972; 1997). Wskazuje się, że przejawianie agresji oraz innych symptomów nieprzystosowania społecznego jest prognostyczne dla późniejszej agresji i przestępczości. W ostatnich latach opinia publiczna alarmowana jest opisami zdarzeń związanych z agresywnym zachowaniem się uczniów na terenie szkoły wobec nauczycieli. 12 listopada 2004 roku *Rzeczpospolita* pisała: „Nauczyciel angielskiego z liceum w Białej Podlaskiej został brutalnie pobity, bo złapał uczennicę na ściąganiu. W Skierniewicach uczeń zawodówki pchnął nauczycielkę nożem, potem próbował popełnić samobójstwo”. W obliczu tych komunikatów nie tylko dziennikarze, lecz także przeciętni obywatele zwracają się do badaczy z uporczywym pytaniem o przyczyny takich wydarzeń i o ich rozmiary, dynamikę oraz formy oraz sposoby przeciwdziałania. W ostatnich latach XX wieku i na początku XXI zwiększyła się wyraźnie liczba publikacji i badań naukowych tak w Polsce, jak i w innych krajach nad agresją w szkole. D. Olweus (1996) pisze: „Agresja szkolna stanowi doniosły problem w szkołach skandynawskich. Problem ten dotyczy dużej liczby uczniów. Najnowsze dane (w dużym stopniu zebrane za pomocą mojego kwestionariusza na temat agresji szkolnej) z wielu krajów wskazują, że problem ten z pewnością istnieje również poza krajami skandynawskimi z podobną lub nawet wyższą częstotliwością (s.93).

Prezentacja wyników badań przeprowadzonych w ostatnim kwartale 2003 roku ukazuje częstotliwość doświadczenia i sprawstwa agresji, a także zróżnicowania częstotliwości i form w zależności od płci i typu szkoły, do której się uczęszcza. Niniejsza publikacja nie zawiera analizy przyczyn, tę z pozycji socjologicznych uwarunkowań przeprowadził wnikliwie J. Surzykiewicz (2000) na materiale badawczym z roku 1997. Zachowanie agresywne jest motywowane wieloma czynnikami tak kontekstu społecznego, jak i właściwościami w strukturze i mechanizmach biologicznej, psychicznej, społecznej i duchowej jednostki.

Pierwszą znaczącą próbą oceny rozmiarów i nasilenia agresji i przemocy w szkole oraz ukazania czynników rodzinnych i szkolnych warunkujących te zachowania było badanie uczniów szkół podstawowych i ponadpodstawowych na terenach wiejskich prowadzone z inicjatywy mojej i A. Siemaszko w roku 1981. Jego wyniki opublikował A. Siemaszko w pracy *Zachowania dewiacyjne młodzieży. Rozmiary, struktura, uwarunkowania* (1987). W 1997 roku ogólnopolskie badania zrealizowano w Centrum Metodycznym Pomocy Psychologiczno-Pedagogicznej MEN. Efektem tych badań jest pokaźna monografia Janusza Surzykiewicza (2000), która, jak pisze A. Frączek, „zawiera zarówno obraz zjawiska, jak też wieloaspektową analizę jego przesłanek i mechanizmów” (2002, s. 4). Również w najnowszej publikacji pod redakcją A. Brzezińskiej i E. Hornowskiej (2004) prezentowane są wyniki badań opisujące sytuację na terenie szkół województwa wielkopolskiego w roku 2001, w tym bowiem roku przeprowadzono tam zakrojone na szeroką skalę badania nad poziomem bezpieczeństwa uczniów.

A. Frączek od dawna postulował potrzebę badań podłużnych, by móc zasadnie udzielić odpowiedzi na pytanie, jaki jest wzrost agresji i przemocy wśród młodzieży w warunkach transformacji ustrojowej w Polsce, globalizacji i szerokiego dostępu do audiowizualnych środków komunikacji. Postulat ten podjęło Ministerstwo Edukacji Narodowej i Sportu, zlecając Centrum Metodycznemu Pomocy Psychologiczno-Pedagogicznej, jako inspiratorowi pierwszych badań, przeprowadzenie analogicznych badań po upływie pięciu lat. Jednocześnie organizację i merytoryczne kierownictwo nad nimi powierzono Krystynie Ostrowskiej (merytorycznej inspiratorce pierwszych badań).

Podstawowym celem badania w roku 2003 była ocena dynamiki i form zachowań agresywnych uczniów w szkole i poza szkołą oraz ocena zmian w percepcji tego zjawiska przez nauczycieli. Drugorzędnym celem stało się przeanalizowanie uwarunkowań zachodzących zmian z uwzględnieniem aktualnych koncepcji teoretycznych.

Postawione cele można sprowadzić do kilkunastu pytań, na które odpowiedź mają dać uzyskane rezultaty badawcze.

- Jakie są aktualne rozmiary zachowań agresywnych uczniów?
- Jaki procent uczniów w danej szkole ujawnia zachowania agresywne i jaki procent staje się ofiarą agresji? Jaka jest dynamika tych zachowań na kolejnych poziomach kształcenia?

- Jakie formy agresji można uznać za typowe dla uczniów?
- Jakie są różnice pomiędzy dziewczętami i chłopcami w przejawianiu i doznawaniu agresji?
- Jakie są różnice w nasileniu i formach agresji pomiędzy różnymi typami szkół ponadgimnazjalnych?
- W jaki sposób wiek modyfikuje zachowania agresywne uczniów?
- Jak często uczniowie doświadczają agresji na terenie szkoły?
- Jak często doświadczają agresji poza szkołą?
- Jakie nastąpiły zmiany w okresie pięciu lat w rozmiarze i formach agresji uczniowskiej?
- Jakie postawy wobec agresji przejawiają uczniowie?
- Jakie należałoby podjąć działania wychowawcze i profilaktyczne w środowisku szkolnym, rodzinnym i lokalnym w celu ograniczenia zachowań agresywnych? (por. Ostrowska, Surzykiewicz 2005).

Posłużono się tą samą metodą diagnozowania zjawiska, co w roku 1997, tzn. metodą *self-report*. Użyto opracowane dla poprzedniego badania przez Krystynę Ostrowską, Hansa-Ludwiga Schmidta i Janusza Surzykiewicza „Kwestionariusz dla młodzieży” i „Ankieta dla nauczycieli”. Pytania Kwestionariusza zmierzały do ustalenia: rozmiarów dokonywanych przez młodzież czynów agresywnych; rozmiarów podlegania agresji, czynników wpływających na zachowania agresywne w środowisku rodzinnym i szkolnym oraz czynników osobowościowych. Ankieta dla nauczycieli zawierała pytania o ocenę zjawiska agresji na terenie szkoły, stosowane formy prewencji osobistej i szkolnej oraz postrzeganie przyczyn szkolnej agresji.

Przed przystąpieniem do badań Dyrektor Centrum Metodycznego Pomocy Psychologiczno-Pedagogicznej zwrócił się z prośbą do wszystkich kuratorów oświaty o pomoc w przeprowadzeniu badań w wylosowanych na ich terenie szkołach. Przeprowadzono je w okresie od października do grudnia 2003 roku. Ankieterami były osoby o wysokich kwalifikacjach oraz doświadczeniu pedagogicznym i psychologicznym - pracownicy Centrum Metodycznego Pomocy Psychologiczno-Pedagogicznej, poradni psychologiczno-pedagogicznej, doktoranci, studenci ostatnich lat kierunków pedagogicznych. Wszyscy ankieterzy zostali poinformowani o celu i zasadach przeprowadzenia badania, otrzymali także pisemną instrukcję zawierającą wytyczne przeprowadzenia badania na terenie szkoły, wyboru klasy, nauczycieli¹. Wszystkim, którzy w iście ekspresowym tempie przeprowadzili w sposób rzetelny, kompetentny i odpowiedzialny badania ankietowe, w tym miejscu składam serdeczne podziękowanie.

---

¹ Badanie przeprowadzali: Jolanta Ciżmowska, Krzysztof Dudek, Bożena Gal, Małgorzata Guzik, Małgorzata Iwanowska, Katarzyna Januszyk, Katarzyna Jarnutowska, Grzegorz Korwin-Szymanowski, Jadwiga Teresa Lipa, Joanna Masalska-Sakowicz, Ewa Milewska, Katarzyna Pantoł, Janina Paradowska, Marian Paradowski, Ewa Starczewska, Bożena Szumiło, Janusz Talar, Jolanta Talar, Walentyna Troc.

Badanie miało charakter anonimowy, zasada ta dotyczyła zarówno uczniów, jak i nauczycieli. Uczniowie wypełniali kwestionariusz w sali lekcyjnej w obecności ankietera, nauczyciele zaś otrzymywali ankietę i po jej wypełnieniu, w dogodnych dla siebie warunkach, zwracali ją osobiście albo przez pocztę ankieterowi. Ankieterzy podkreślali, że prawie wszędzie spotkali się z miłą, serdeczną i życzliwą atmosferą, jaką zapewniali dyrektorzy szkół. Nauczyciele w rozmowach prywatnych wyrażali zadowolenie z prowadzonych badań oraz zainteresowanie wynikami, prosząc o ich udostępnienie i przygotowanie na ich podstawie propozycji działań wychowawczych i profilaktycznych. Niniejsza publikacja jest spełnieniem tych oczekiwań².

Uzyskane rezultaty opracowano wykorzystując pakiet statystyczny SPSS. W warstwie opisowej wykorzystano dane frekwencji liczbowych i procentowych, różnice pomiędzy danymi z roku 1997 i 2003 obliczono za pomocą testu chi-kwadrat. Analizę czynnikową i skupień wykorzystano do charakterystyki sprawców i ofiar oraz ustalenia zależności.

W roku 2003 struktura szkół, po reformie edukacji, obejmuje szkoły podstawowe, gimnazja i szkoły ponadgimnazjalne (licea ogólnokształcące, licea profilowane, technika, zasadnicze szkoły zawodowe).

Referowane wyniki dotyczą badania przeprowadzonego we wszystkich województwach i typach szkół. Szkoły podstawowe i ponadgimnazjalne były tymi samymi, które uczestniczyły w pierwszym badaniu w roku 1997. Szkoły gimnazjalne były oddzielnie losowane. W sumie badaniami objęto 144 szkoły, z czego z województwa:

dolnośląskiego - 11,	podkarpackiego - 9,
kujawsko-pomorskiego - 9,	podlaskiego - 5,
lubelskiego - 14,	pomorskiego - 6,
lubuskiego - 6,	śląskiego - 9,
łódzkiego - 9,	świętokrzyskiego - 4,
małopolskiego - 9,	warmińsko-mazurskiego - 10,
mazowieckiego - 19,	wielkopolskiego - 15,
opolskiego - 4,	zachodniopomorskiego - 6.

Badania w roku 2003 objęły nieco mniejszą próbę niż w roku 1997. W poprzednim badaniu była to próba licząca 2567 uczniów.

² Niniejszy artykuł nie obejmuje całości uzyskanych wyników. Obszerniejsza i bardziej wszechstronna publikacja ukaże się w roku 2004 w Wydawnictwie Centrum Metodycznego Pomocy Psychologiczno-Pedagogicznej w Warszawie. Nadto materiał badawczy posłuży do przygotowania w późniejszym terminie 2 rozpraw doktorskich, 3 magisteriów i licencjatu.

II. CHARAKTERYSTYKA BADANYCH UCZNIÓW

Badaniami objęto 1611 uczniów, w tym 862 dziewczęta (53,5%) i 742 (46,1%) chłopców, siedmioro (0,4%) uczniów nie zaznaczyło w ankiecie swojej płci.

Wiek badanych to przedział pomiędzy 10. a 22. rokiem życia. Szczegółowe informacje zawiera tabela 1. Najliczniej reprezentowani są 12-latkowie (17,9%) i 17-latkowie (14,1%). 30 uczniów nie podało swojego wieku, co stanowi 1,9% badanych.

Tabela 1. Badani uczniowie według wieku

Wiek uczniów (lata)	Liczba badanych	Procent
10	3	0,2
11	222	13,8
12	288	17,9
13	203	12,6
14	180	11,2
15	142	8,8
16	208	12,9
17	227	14,1
18	88	5,5
19	10	0,6
20	7	0,4
21	2	0,1
22	1	0,1
Brak danych	30	1,8
Ogółem:	1611	100,0

Rozkład badanych według klasy, do której uczęszczają, przedstawia tabela 2.

Tabela 2. Badani uczniowie według klas, do których uczęszczają

Klasa*	Liczba badanych	Procent
1	404	25,1
2	384	23,8
3	150	9,3
4	78	4,8
5 szkoła podstawowa	231	14,3
6 szkoła podstawowa	297	18,4
Brak danych	67	4,3
Ogółem:	1611	100,0

* Oznaczenia 1, 2, 3 obejmują klasy szkół gimnazjalnych i ponadgimnazjalne; oznaczenie 4 to klasa 4. technikum; oznaczenia 5, 6 to klasyszkół podstawowych.

Jedna trzecia badanych to uczniowie 5. i 6. klasy szkół podstawowych, pozostali - uczniowie gimnazjum i szkół ponadgimnazjalnych.

Tak więc badani w równych proporcjach reprezentują uczniów szkół podstawowych, gimnazjów, szkół ponadgimnazjalnych wszystkich typów. Odsetek uczniów ze szkół zawodowych, techników i liceów odzwierciedla zróżnicowanie edukacji na tym poziomie. Szczegółowy rozkład zawiera tabela 3.

Tabela 3. Badani uczniowie według typów szkół, do których uczęszczają

Typ szkoły	Liczba badanych	Procent
Szkoła podstawowa	543	33,7
Gimnazjum	536	33,3
Szkoła zawodowa	26	1,6
Technikum	138	8,6
Liceum ogólnokształcące	257	16,0
Liceum profilowane	107	6,6
Brak danych	4	0,2
Ogółem:	1611	100,0

} 32,8%

Stałe miejsce zamieszkania badanych to wieś, małe miasteczka, miasta średniej wielkości i wielkie aglomeracje miejskie. Tabela 4 przedstawia liczbę i procentowy rozkład badanych według miejsca zamieszkania.

Tabela 4. Badani uczniowie według stałego miejsca zamieszkania

Miejsce zamieszkania	Liczba badanych	Procent
Wieś	358	22,2
Miasta do 10 tys. mieszkańców	140	8,7
10-20 tys. mieszkańców	217	13,5
20-50 tys. mieszkańców	257	16,0
50-100 tys. mieszkańców	308	19,1
Powyżej 100 tys. mieszkańców	322	20,0
Brak danych	9	0,5
Ogółem:	1611	100,0

W literaturze przedmiotu badacze analizujący przyczyny zachowań agresywnych dzieci i młodzieży podkreślają znaczenie środowiska rodzinnego w kształtowaniu społecznych form zachowań. Ponad 90% badanych uczniów posiada obydwoje rodziców. Jednakże mniejszy procent badanych uczniów mieszka wspólnie ze swoim ojcem i matką. Tabele 5, 6, 7, 8 ukazują ogólną sytuację rodzinną badanych³.

³ O sytuacji rodzin badanych uczniów i zmianach w psychospołecznej kondycji rodziny zaplanowano oddzielną analizę i publikację.

Tabela 5. Badani uczniowie według aktualnego posiadania rodziców

Rodzice badanych	Liczba badanych	Procent
Żyją obydwójce	1492	92,6
Żyje tylko matka	77	4,9
Żyje tylko ojciec	15	0,9
Obydwójce nie żyją	4	0,2
Nie wiem czy ojciec żyje	12	0,7
Nie wiem czy matka żyje	2	0,1
Brak danych	9	0,6
Ogółem:	1611	100,0

Tabela 6. Badani uczniowie według sytuacji małżeńskiej rodziców

Status prawny rodziców	Liczba badanych	Procent
Małżeństwo	1368	84,9
Rozwiedzeni	96	6,0
Żyją w separacji	35	2,2
Inne sytuacje (konkubinat)	74	4,6
Nie dotyczy	30	1,8
Brak danych	8	0,5
Ogółem	1611	100,0

Tabela 7. Badani uczniowie według stałego zamieszkania z rodzicami

Stale mieszka z	Liczba badanych	Procent
Matką i ojcem	1351	83,9
Macochą i ojcem	10	0,6
Matką i ojczymem	33	2,0
Tylko z matką	156	9,7
Tylko z ojcem	10	0,6
Babcią i dziadkiem lub jednym z nich	15	0,9
Przybranymi rodzicami	2	0,1
Kimś obcym	17	1,1
Nie dotyczy	17	1,1
Ogółem	1611	100,0

Tabela 8. Badani uczniowie według obecnego zamieszkania z rodzicami

Obecnie mieszka	Liczba badanych	Procent
Z rodzicami	1522	94,4
U krewnych	16	1,0
W internacie	23	1,4
W wynajętym pokoju	9	0,6
W domu dziecka	1	0,1
Gdzie indziej	23	1,4
Brak danych	17	1,1
Ogółem	1611	100,0

Dane zawarte w tabelach 6, 7, 8 wskazują, że około 15 do 26% uczniów ma niekorzystną psychologicznie sytuację rodzinną. Psychologowie zajmujący się rodzinami problemowymi zwracają uwagę, że rozwód, separacja, nieuregulowana formalnie sytuacja małżeńska i rodzinna są bezpośrednimi lub pośrednimi przyczynami zaburzeń w rozwoju osobowości, co w konsekwencji może prowadzić do zachowań dewiacyjnych dzieci.

O stylu funkcjonowania rodziny i preferencjach metod wychowawczych, jak wykazały liczne badania, decyduje wiek, wykształcenie i status zawodowy rodziców. Badani uczniowie pochodzą z rodzin, których rodzice są w tak zwanym wieku produkcyjnym, aktywni zawodowo i posiadają wykształcenie średnie lub wyższe. Około 20% rodzin, uwzględniając kryterium zatrudnienia i stałych dochodów, znajduje się w niekorzystnej sytuacji ekonomicznej i społecznej. Fakt ten nie jest bez znaczenia dla szkolnej kariery dziecka i możliwości jego kształcenia oraz aspiracji socjokulturowych.

Charakterystykę rodzin badanych w tym zakresie przedstawiają tabele 9, 10, 11.

Tabela 9. Wiek rodziców

Wiek rodziców	Matka		Ojciec	
	liczba badanych	procent	liczba badanych	procent
Do 35 lat	309	19,2	160	9,9
36-40	523	32,5	381	23,6
41-45	459	28,5	552	34,3
46-50	188	11,7	244	15,1
51-55	78	4,8	121	7,5
56-60	10	0,6	30	1,9
Powyżej 60 lat	7	0,4	15	0,9
Nie wiem	21	1,3	27	1,8
Nie dotyczy	16	1,0	81	5,0
Ogółem	1611	100,0	1611	100,0

Socjodemograficzna charakterystyka rodzin badanych wskazuje, że pochodzili oni najczęściej z rodzin pełnych, rodzice byli w wieku aktywności zawodowej (35—50 lat), legitymujący się wykształceniem zawodowym, średnim lub wyższym.

Tabela 10. Wykształcenie rodziców

Wykształcenie rodziców	Matka		Ojciec	
	liczba badanych	procent	liczba badanych	procent
Niepełne podstawowe	10	0,6	11	0,7
Podstawowe	112	7,0	114	7,1
Zasadnicze	224	13,9	334	20,7
Średnie	499	31,0	387	24,0
Niepełne wyższe	135	8,4	93	5,8
Wyższe	340	21,1	289	17,9
Nie wiem	267	16,6	297	18,4
Nie dotyczy	14	0,9	68	4,3
Brak danych	10	0,5	18	1,1
Ogółem	1611	100,0	1611	100,0

Tabela 11. Aktywność zawodowa rodziców

Aktywność zawodowa	Matka		Ojciec	
	liczba badanych	procent	liczba badanych	procent
Pracuje zawodowo w domu lub w gospodarstwie	112	7,0	102	6,3
Pracuje zarobkowo poza domem	969	60,1	1135	70,5
Nie pracuje zarobkowo	331	20,5	112	7,0
Trudno powiedzieć	96	6,0	94	5,9
Nie dotyczy	87	5,4	143	8,9
Brak danych	16	1,0	25	1,6
Ogółem	1611	100,0	1611	100,0

III. ZACHOWANIA AGRESYWNE UCZNIÓW W ROKU 2003

Rejestr zachowań agresywnych sporządzony dla celów badania metodą *self-report* już w 1997 roku wykorzystywał wcześniejsze doświadczenia badawcze zmierzające do oceny rozmiarów nieprzystosowania społecznego młodzieży niebędącej oficjalnie w konflikcie z prawem, które było realizowane wspólnie z A. Siemaszko (1987). Obecnie koncentrując się przede wszystkim na formach agresji i przemocy zrezygnowano z niektórych zachowań wykorzystywanych w ankietach *self-report* wskazujących na naruszanie norm społecznych, moralnych czy prawnych i odznaczających się różnym ciężarem gatunkowym, takim jak jazda na gapę, zabieranie przedmiotów z miejsc publicznych, wagarowanie itp. W sumie wykorzystano 41 zachowań, których sprawcą mógł być uczeń, i 29 zachowań, których mógł być ofiarą. W referowanym badaniu wykorzystuje się, w analizie wyników, zaproponowany przez J. Surzykiewicza (2000) podział na 6 kategorii: agresję i przemoc fizyczną; agresję i przemoc werbalną;

Tabela 12. Częstotliwość uczestniczenia młodzieży w niżej podanych zachowaniach w ciągu 12 miesięcy 2003 r. (N = 1611)

Lp.	Treść czynów o cechach agresji i przemocy oraz demoralizacji	Zdarzyło się	%*	W tym**					
				raz czy dwa razy	%	kilka razy	%	kilka-naście razy	%
1	Zaczepić i pobić nieznaną osobą bez powodu	104	6,5	84	80,7	11	10,6	9	8,7
2	Rozpowszechniać kłamstwa o innych uczniach	455	28,2	404	88,8	39	8,6	12	2,6
3	Obrażać i wymyślać innym uczniom	648	40,3	486	75,0	124	19,1	38	5,9
4	Przymuszać innych do zrobienia czegoś, na co oni nie mają ochoty	181	11,3	140	77,4	27	14,9	14	7,7
5	Bić się z kolegami lub koleżankami	408	25,3	281	68,9	83	20,3	44	10,8
6	Bić z całą grupą jednego z uczniów	84	5,2	63	75,0	12	14,3	9	10,7
7	Grozić użyciem gazu, noża, żyłki lub podobnych narzędzi	38	2,3	18	47,4	13	34,2	7	18,4
8	Grozić użyciem pistoletu	22	1,4	13	59,1	3	13,6	6	27,3
9	Używać w czasie bójki ostrych narzędzi	45	2,8	24	53,3	14	31,1	7	15,6
10	Umyślnie potrącać innych	529	32,9	398	75,0	101	19,3	30	5,7
11	Umyślnie przewracać innych	304	18,9	248	81,6	40	13,2	16	5,3
12	Niszczyć ławki, krzesła, wyposażenie szkoły lub inne przedmioty w miejscach publicznych	226	14,0	163	72,1	43	19,0	20	8,8
13	Grozić nauczycielowi	61	3,8	41	67,2	14	23,0	6	9,8
14	Bić tak silnie, że ktoś odniósł obrażenia ciała	72	4,5	45	62,5	14	19,4	13	18,1
15	Bić już leżącego na ziemi	90	5,5	68	75,6	12	13,3	10	11,1
16	Oszukiwać nauczycieli	703	43,6	455	64,7	151	21,5	97	13,8
17	Zmuszać do czynności upokarzających np. takich, jakie stosowane są w stosunku do tzw. „kotów”	117	7,3	88	75,2	24	20,5	5	4,3
18	Używać wulgarnych słów wobec nauczycieli	253	15,7	184	72,7	45	17,8	24	9,5
19	Uderzyć nauczyciela	29	1,8	14	48,3	8	27,6	7	24,1
20	Niszczyć rzeczy należące do nauczyciela	40	2,5	31	77,5	5	12,5	4	10,0
21	Zmuszać innych uczniów do kupowania papierosów, piwa (alkoholu) lub innych rzeczy za ich pieniądze	55	3,4	32	58,2	13	23,6	10	18,2
22	Niszczyć rzeczy należące do uczniów	155	9,6	137	88,4	10	6,5	8	5,2
23	Utrudniać nauczycielowi prowadzenie lekcji	657	40,8	416	63,3	153	23,3	88	13,4
24	Zabierać siłą jakieś przedmioty innym uczniom	169	10,5	149	88,2	13	7,7	7	4,1
25	Bazgrać, pisać na ścianach, ławkach itp.	505	37,5	442	73,1	103	17,0	60	9,9
26	Zaczepiać innych i prowokować do zachowań seksualnych	42	2,9	32	68,2	7	14,9	8	17,0

Cd.tab. 12

27	Przymuszać do zachowań seksualnych	32	2,0	14	43,8	9	28,1	9	28,1
28	Brudzić i malować niezmywalnymi farbami ściany, sprzęt itp.	153	9,5	108	70,6	26	17,0	19	12,4
29	Podpalać piwnice lub inne miejsca w szkole albo wokół szkoły	45	2,8	21	46,7	13	28,9	11	24,4
30	Przywłaszczyć rzecz lub pieniądze o wartości poniżej 10 zł	81	5,0	65	80,2	8	9,9	8	9,9
31	Przywłaszczyć rzecz lub pieniądze o wartości od 10 zł do 100 zł	43	2,6	23	53,5	15	34,9	5	11,6
32	Przywłaszczyć rzecz lub pieniądze o wartości powyżej 100 zł	30	1,8	20	66,7	6	20,0	4	3,3
33	Kupić lub dostać rzecz, o której wiedziałeś, że pochodzi z kradzieży	262	16,3	196	74,8	45	17,2	21	8,0
34	Zabrać komuś rzecz lub pieniądze używając siły lub grożąc jej użyciem	49	3,1	35	71,4	6	12,2	8	16,3
35	Nie wrócić na noc bez zgody rodziców	135	8,4	93	68,9	24	17,8	18	13,3
36	Uciekać z domu	73	4,5	57	78,1	8	11,0	8	11,0
37	Tak się zachowywać, że rodzice byli wzywani do szkoły z tego powodu	199	12,4	160	80,4	30	15,1	9	4,5
38	Włamywać się do czyjegoś mieszkania, piwnicy, strychu, komórki itp., aby sobie coś stamtąd przywłaszczyć	56	3,5	35	62,5	8	14,3	13	23,2
39	Być zatrzymanym przez policję do wyjaśnienia	122	7,6	86	70,5	22	18,0	14	11,5
40	Zażywać narkotyki lub inne środki o działaniu uzależniającym	197	12,3	104	52,8	47	23,9	46	23,4
41	Upić się	484	30,1	237	47,9	137	40,9	117	11,2

* W kategorii ogólnej „zdarzyło się” procenty liczone od ogólnej liczby osób N = 1611.

** W kategorii „w tym” procenty liczone od liczby osób popełniających dany czyn.

agresję i przemoc przeciwko rzeczom; agresję i przemoc z użyciem broni; agresję i przemoc seksualną. Wyodrębniono także, ze względu na ostatnie wydarzenia w Toruniu, Słupsku i innych szkołach, dwie nowe kategorie

- agresję przeciw nauczycielom i zachowania zakłócające relacje interpersonalne w rodzinie. Prezentuje się także empiryczny podział oparty na analizie czynnikowej.

Formy i częstość przejawiania zachowań o charakterze agresji lub przemocy przez badanych uczniów obrazuje tabela 12.

Najczęstszymi zachowaniami są: oszukiwanie nauczycieli - 43,6% uczniów przyznaje się do takich czynów; utrudnia nauczycielowi prowadzenie lekcji

- 40,8% badanych; obraża, wymyśla innym uczniom - 40,3%; bazgrze, pisze na ścianach, ławkach itp. - 37,5%; umyślnie potrąca innych - 32,9%; upija się 30,1%; rozpowszechnia kłamstwa - 28,2%. Wyniki te świadczą o tym, że dominującymi, negatywnymi zachowaniami na terenie szkoły i w związku z pełnieniem roli ucznia są te zachowania, które mogą być wskaźnikami braku poszanowania cudzej pracy, wspólnej własności, dobrego imienia innej osoby, szacunku dla prawdy, a także braku troski o zdrowie własne i innych.

W relacjach z innymi dochodzi do urzeczywistniania określonych wartości, takich jak prawda, poszanowanie życia, dobro wspólne, szacunek dla innych, zdrowie. Przejawiane przez młodzież szkolną zachowania agresywne mogą świadczyć o zaburzeniach w rozwoju systemu wartości lub kryzysie wartościowania.

Uczniowie dopuszczają się także zachowań, które noszą znamiona czynów karalnych. Aczkolwiek odsetek uczniów popełniających takie czyny nie jest duży, to jednak ujawniane przez media drastyczne wydarzenia z zastosowaniem przemocy i agresji w szkole znajdują w naszych badaniach, tak z roku 1997, jak i obecnych, potwierdzenie. I tak 25,3% uczniów przyznaje się do tradycyjnych bójek koleżeńskich, ale 11,3% uczniów przyznaje się do przymuszania innych do robienia czegoś, na co oni nie mają ochoty, czyli do klasycznej przemocy, 4,5% badanych przyznało, że biło tak silnie, iż ktoś odniósł obrażenia, a 1,8%, że uderzyło nauczyciela.

Trzeba pamiętać, że badaniami objęta była próba ogólnopolska, a więc uprawnionym jest oszacowanie rozmiarów zachowań noszących znamiona naruszeń norm moralnych, prawnych, społecznych i mogących skutkować poważnymi następstwami w populacji uczęszczających do szkół podstawowych, gimnazjalnych i szkół ponadgimnazjalnych. Przykładowo, jeżeli 5,2% uczniów przyznaje się do bicia jednej osoby całą grupą, oznacza to, że na każde 100 uczniów w szkole pięciu uczestniczy w bójkach grupowych, które skutkować mogą ciężkimi obrażeniami ciała lub głębokimi urazami psychicznymi. Oznacza to także, że na każde trzy klasy może przypadać pięciu uczniów tak się zachowujących. A więc w każdej klasie może być od jednego do dwóch uczniów, którzy są źródłem stresu dla swoich kolegów. Pobicie przez większą grupę jest postrzegane jako bardzo dolegliwe zarówno przez chłopców, jak i dziewczęta. Zważywszy, że tzw. tradycyjne bójki uczniowskie, o mniejszym ciężarze gatunkowym, są udziałem co czwartego ucznia w szkole, można przyjąć, że to właśnie z tej grupy wywodzą się ci, którzy dopuszczają się poważniejszej agresji fizycznej. A to może oznaczać, że nie podjęto wczesnych i skutecznych działań pedagogicznych w kierunku zmiany zachowań interpersonalnych i kształtowania postaw prospołecznych. Zawiodła socjalizacja i wychowanie.

Aczkolwiek powszechnie istnieje przekonanie, że chłopcy zachowują się agresywnie częściej niż dziewczęta, to jednak wyniki naszych badań wskazują, że pewna liczba dziewcząt angażuje się w te same formy agresji, co chłopcy, choć oczywiście odsetek dziewcząt jest w niektórych z nich znacznie niższy (por. tab. 13 i 14).

O zasadności tezy głoszącej, że zachowania agresywne są bardziej typowe dla płci męskiej niż żeńskiej świadczą wyniki testu chi-kwadrat zawarte w tabeli 14.

Tabela 13. Odpowiedzi potwierdzające sprawstwo czynów o cechach agresji i przemocy oraz demoralizacji ze względu na płeć - dane procentowe

Nr poz.	Treść czynów o cechach agresji i przemocy oraz demoralizacji	Odpowiedzi potwierdzające			
		ogółem		dziewczęta	chłopcy
		N	%	%	%
1	Zaczeplić i pobić nieznaną osobę bez powodu	104	6,5	2,6	11,3
2	Rozpowszechniać kłamstwa o innych uczniach	455	28,2	29,0	28,7
3	Obrażać i wymyślać innym uczniom	648	40,3	38,0	44,6
4	Przymuszać innych do zrobienia czegoś, na co oni nie mają ochoty	181	11,3	6,1	18,0
5	Bić się z kolegami lub koleżankami	408	25,3	13,6	40,1
6	Bić z całą grupą jednego z uczniów	84	5,2	0,9	10,6
7	Grozić użyciem gazu, noża, żyłki lub podobnych narzędzi	38	2,3	0,2	5,1
8	Grozić użyciem pistoletu	2	1,4	0,1	2,9
9	Używać w czasie bójki ostrych narzędzi	45	2,8	0,4	5,8
10	Umyślnie potrącać innych	529	32,9	29,1	39,3
11	Umyślnie przewracać innych	304	18,9	10,4	29,9
12	Niszczyć ławki, krzesła, wyposażenie szkoły lub inne przedmioty w miejscach publicznych	226	14,0	11,7	17,5
13	Grozić nauczycielowi	61	3,8	0,9	7,4
14	Bić tak silnie, że ktoś odniósł obrażenia ciała	72	4,5	0,9	8,9
15	Bić już leżącego na ziemi	90	5,5	1,1	11,3
16	Oszukiwać nauczycieli	703	43,6	41,1	49,0
17	Zmuszać do czynności upokarzających np. takich, jakie stosowane są w stosunku do tzw. „kotów”	117	7,3	3,4	12,1
18	Używać wulgarnych słów wobec nauczycieli	253	15,7	10,4	22,8
19	Uderzyć nauczyciela	29	1,8	0,2	3,8
20	Niszczyć rzeczy należące do nauczyciela	40	2,5	0,2	5,3
21	Zmuszać innych uczniów do kupowania papierosów, piwa (alkoholu) lub innych rzeczy za ich pieniądze	55	3,4	1,3	6,1
22	Niszczyć rzeczy należące do uczniów	155	9,6	5,3	15,3
23	Utrudniać nauczycielowi prowadzenie lekcji	657	40,8	35,8	48,9
24	Zabierać siłą jakieś przedmioty innym uczniom	169	10,5	5,3	17,0
25	Bazgrać, pisać na ścianach, ławkach itp.	505	37,5	35,8	41,5
26	Zaczeplić innych i prowokować do zachowań seksualnych	47	2,9	0,9	5,4
27	Przymuszać do zachowań seksualnych	32	2,0	0,0	4,4
28	Brudzić i malować niezmywalnymi farbami ściany sprzęt itp.	153	9,5	5,7	14,4
29	Podpalać piwnice lub inne miejsca w szkole albo wokół szkoły	45	2,8	0,9	5,1
30	Przywłaszczyć rzecz lub pieniądze o wartości poniżej 10 zł	81	5,0	2,4	8,5
31	Przywłaszczyć rzecz lub pieniądze o wartości od 10 zł do 100 zł	43	2,6	0,7	5,1
32	Przywłaszczyć rzecz lub pieniądze o wartości powyżej 100 zł	30	1,8	0,0	4,1

Cd.tab. 13

33	Kupić lub dostać rzecz, o której wiedziałeś, że pochodzi z kradzieży	262	16,3	9,7	24,7
34	Zabrać komuś rzecz lub pieniądze używając siły lub grożąc jej użyciem	49	3,1	0,4	6,4
35	Nie wrócić na noc bez zgody rodziców	135	8,4	6,4	11,2
36	Uciekać z domu	73	4,5	3,5	6,0
37	Tak się zachowywać, że rodzice byli wzywani do szkoły z tego powodu	19	12,4	6,0	20,3
38	Włamywać się do czyjegoś mieszkania, piwnicy, strychu, komórki itp. aby sobie coś stamtąd przywłaszczyć	56	3,5	0,5	7,1
39	Być zatrzymanym przez policję do wyjaśnienia	122	7,6	3,1	13,3
40	Zażywać narkotyki lub inne środki o działaniu uzależniającym	197	12,3	10,0	15,5
41	Upić się	484	30,1	26,6	35,5

Tabela 14. Sprawstwo agresji a płeć - wyniki testu chi-kwadrat

Nr-poz.	Treść czynów	Chi-kwadrat	df	Poz. istot.	Określenie istot.	Określenie poziomu
1	Zaczepić i pobić nieznaną osobę bez powodu	48,730	3	,000	ist.	wysoki
2	Rozpowszechniać kłamstwa o innych uczniach	2,416	3	,491	n.i.	
3	Obrażać i wyzywać innym uczniom	23,925	3	,000	ist.	wysoki
4	Przymuszać innych do zrobienia czegoś, na co oni nie mają ochoty	56,318	3	,000	ist.	wysoki
5	Bić się z kolegami lub koleżankami	148,975	3	,000	ist.	wysoki
6	Bić z całą grupą jednego z uczniów	72,175	3	,000	ist.	wysoki
7	Grozić użyciem gazu, noża, żyłki lub podobnych narzędzi	37,599	3	,000	ist.	wysoki
8	Grozić użyciem pistoletu	22,214	3	,000	ist.	wysoki
9	Używać w czasie bójki ostrych narzędzi	46,303	3	,000	ist.	wysoki
10	Umyślnie potrącać innych	19,679	3	,000	ist.	wysoki
11	Umyślnie przewracać innych	96,008	3	,000	ist.	wysoki
12	Niszczyć ławki, krzesła, wyposażenie szkoły lub inne przedmioty w miejscach publicznych	16,017	3	,001	ist.	wysoki
13	Grozić nauczycielowi	43,456	3	,000	ist.	wysoki
14	Bić tak silnie, że ktoś odniósł obrażenia ciała	56,718	3	,000	ist.	wysoki
15	Bić już leżącego na ziemi	75,061	3	,000	ist.	wysoki
16	Oszukiwać nauczycieli	24,985	3	,000	ist.	wysoki
17	Zmuszać do czynności upokarzających np. takich, jakie stosowane są w stosunku do tzw. „kotów”	47,818	3	,000	ist.	wysoki

Cd. tab. 14

18	Używać wulgarnych słów wobec nauczycieli	50,019	3	,000	ist.	wysoki
19	Uderzyć nauczyciela	26,732	3	,000	ist.	wysoki
20	Niszczyć rzeczy należące do nauczyciela	40,203	3	,000	ist.	wysoki
21	Zmuszać innych uczniów do kupowania papierosów, piwa (alkoholu) lub innych rzeczy za ich pieniądze	30,788	3	,000	ist.	wysoki
22	Niszczyć rzeczy należące do uczniów	47,527	3	,000	ist.	wysoki
23	Utrudniać nauczycielowi prowadzenie lekcji	41,007	3	,000	ist.	wysoki
24	Zabierać siłą jakieś przedmioty innym uczniom	56,308	3	,000	ist.	wysoki
25	Bazgrać, pisać na ścianach, ławkach, itp.	6,568	3	,000	ist.	wysoki
26	Zaczepiać innych i prowokować do zachowań seksualnych	27,662	3	,087	n.i.	wysoki
27	Przymuszać do zachowań seksualnych	38,429	3	,000	ist.	wysoki
28	Brudzić i malować niezmywalnymi farbami ściany, sprzęt, itp.	36,699	3	,000	ist.	wysoki
29	Podpalać piwnice lub inne miejsca w szkole, albo wokół szkoły	26,720	3	,000	ist.	wysoki
30	Przywłaszczyć rzecz lub pieniądze o wartości poniżej 10 zł	34,543	3	,000	ist.	wysoki
31	Przywłaszczyć rzecz lub pieniądze o wartości od 10 zł do 100 zł	29,731	3	,000	ist.	wysoki
32	Przywłaszczyć rzecz lub pieniądze o wartości powyżej 100 zł	35,788	3	,000	ist.	wysoki
33	Kupić lub dostać rzecz, o której wiedziałeś, że pochodzi z kradzieży	76,281	3	,000	ist.	wysoki
34	Zabrać komuś rzecz lub pieniądze używając siły lub grożąc jej użyciem	46,791	3	,000	ist.	wysoki
35	Nie wrócić na noc bez zgody rodziców	13,764	3	,003	ist.	wysoki
36	Uciekać z domu	7,284	3	,063	n.i.	
37	Tak się zachowywać, że rodzice byli wzywani do szkoły z tego powodu	75,686	3	,000	ist.	wysoki
38	Włamywać się do czyjegoś mieszkania, piwnicy, strychu, komórki itp., aby sobie coś stamtąd przywłaszczyć	50,253	3	,000	ist.	wysoki
39	Być zatrzymanym przez policję do wyjaśnienia	58,348	3	,000	ist.	wysoki
40	Zażywać narkotyki lub inne środki o działaniu uzależniającym	11,856	3	,008	ist.	wysoki
41	Upić się	26,567	3	,000	ist.	wysoki

Tabela 15. Odpowiedzi potwierdzające sprawstwo czynów o cechach agresji i przemocy oraz demoralizacji według 6 kategorii czynów (N=1611)

Nr poz.	Treść czynów o cechach agresji i przemocy oraz demoralizacji	Odpowiedzi potwierdzające			
		cała próba		dziewczęta	chłopcy
		N	J%	%	%
I. Treść zachowań składowych kategorii: agresja i przemoc fizyczna					
10	Umyślnie potrącać innych	529	32,9	29,1	39,3
5	Bić się z kolegami lub koleżankami	408	25,3	13,6	40,1
11	Umyślnie przewracać innych	304	18,9	10,4	29,9
24	Zabierać siłą jakieś przedmioty innym uczniom	169	10,5	5,3	17,0
1	Zaczeplić i pobić nieznaną osobę bez powodu	104	6,5	2,6	11,3
15	Bić już leżącego na ziemi	90	5,5	1,1	11,3
6	Bić z całą grupą jednego z uczniów	84	5,2	0,9	10,6
14	Bić tak silnie, że ktoś odniósł obrażenia ciała	72	4,5	0,9	8,9
34	Zabrać komuś rzecz lub pieniądze używając siły lub grożąc jej użyciem	49	3,1	0,4	6,4
19	Uderzyć nauczyciela	29	1,8	0,2	3,8
II. Treść zachowań składowych kategorii: agresja i przemoc werbalna					
3	Obrażać i wymyślać innym uczniom	648	40,3	38,0	44,6
2	Rozpowszechniać kłamstwa o innych uczniach	455	28,2	29,0	28,7
18	Używać wulgarnych słów wobec nauczycieli	253	15,7	10,4	22,8
III. Treść zachowań składowych kategorii: agresja i przemoc psychiczna					
4	Przymuszać innych do zrobienia czegoś, na co oni nie mają ochoty	181	11,3	6,1	18,0
13	Grozić nauczycielowi	61	3,8	0,9	7,4
17	Zmuszać do czynności upokarzających, np. takich, jakie stosowane są w stosunku do tzw. „kotów”	117	7,3	3,4	12,1
21	Zmuszać innych uczniów do kupowania papierosów, piwa (alkoholu) lub innych rzeczy za ich pieniądze	55	3,4	1,3	6,1
23	Utrudniać nauczycielowi prowadzenie lekcji	657	40,8	35,8	48,9
IV. Treść zachowań składowych kategorii: agresja i przemoc przeciwko rzeczom					
12	Niszczyć ławki, krzesła, wyposażenie szkoły lub inne przedmioty w miejscach publicznych	226	14,0	11,7	17,5
20	Niszczyć rzeczy należące do nauczyciela	40	2,5	0,2	5,3
22	Niszczyć rzeczy należące do uczniów	155	9,6	5,3	15,3
25	Bazgrać, pisać na ścianach, ławkach itp.	505	37,5	35,8	41,5
28	Brudzić i malować niezmywalnymi farbami ściany, sprzęt itp.	153	9,5	5,7	14,4
29	Podpalać piwnice lub inne miejsca w szkole albo wokół szkoły	45	2,8	0,9	5,1
V. Treść zachowań składowych kategorii: agresja i przemoc grożąca użyciem broni					
7	Grozić użyciem gazu, noża, żyłki lub podobnych narzędzi	38	2,3	0,2	5,1
8	Grozić użyciem pistoletu	22	1,4	0,1	2,9
9	Używać w czasie bójki ostrych narzędzi	45	2,8	0,4	5,8

Cd. tab. 15

VI. Treść zachowań składowych kategorii: agresja i przemoc seksualna					
26	Zaczepliwać innych i prowokować do zachowań seksualnych	47	2,9	0,9	5,4
27	Przymuszać do zachowań seksualnych	32	2,0	0,0	4,4
VII. Treść pozostałych zachowań					
16	Oszukiwać nauczycieli	703	43,6	41,1	49,0
30	Przywłaszczyć rzecz lub pieniądze o wartości poniżej 10 zł	81	5,0	2,4	8,5
31	Przywłaszczyć rzecz lub pieniądze o wartości od 10 zł do 100 zł	43	2,6	0,7	5,1
32	Przywłaszczyć rzecz lub pieniądze o wartości powyżej 100 zł	30	1,8	0,0	4,1
33	Kupić lub dostać rzecz, o której wiedziałeś, że pochodzi z kradzieży	262	16,3	9,7	24,7
35	Nie wrócić na noc bez zgody rodziców	135	8,4	6,4	11,2
36	Uciekać z domu	73	4,5	3,5	6,0
37	Tak się zachowywać, że rodzice byli wzywani do szkoły z tego powodu	199	12,4	6,0	20,3
38	Włamywać się do czyjegoś mieszkania, piwnicy, strychu, komórki itp., aby sobie coś stamtąd przywłaszczyć	56	3,5	0,5	7,1
39	Być zatrzymanym przez policję do wyjaśnienia	122	7,6	3,1	13,3
40	Zażywać narkotyki lub inne środki o działaniu uzależniającym	197	12,3	10,0	15,5
41	Upić się	484	30,1	26,6	35,5

Analiza częstotliwości zachowań agresywnych dziewcząt i chłopców uwzględniająca przyjęte kategorie dostarczyła interesujących porównań. W obrębie poszczególnych kategorii występują takie zachowania, które są charakterystyczne dla obu płci w kategorii agresji i przemocy werbalnej, rozpowszechnianie kłamstw, jest tak samo częste wśród dziewcząt jak i chłopców. Szczegółowe porównanie zawiera tabela 15, w której przedstawia się odsetki dziewcząt i chłopców przejawiających 6 wyodrębnionych kategorii czynów agresywnych.

Jedna trzecia (około 30% i nieco powyżej) dziewcząt przejawia takie formy zachowań agresywnych, jak: umyślne potrącanie innych; obrażanie, wymyślanie innym uczniom; rozpowszechnianie kłamstw o innych uczniach; utrudnianie nauczycielowi prowadzenia lekcji; bazgranie, pisanie na ścianach i ławkach. Jedna czwarta (26,6%) dziewcząt przyznaje się do upijania się, a 41,1% do oszukiwania nauczycieli. Te formy agresji są też najczęstsze wśród chłopców, ale ich rozpowszechnienie jest większe i decyduje o otrzymanych różnicach statystycznych pomiędzy płciami.

IV. ZACHOWANIA AGRESYWNE UCZNIÓW A TYP SZKOŁY

Charakterystykę nasycenia zachowaniami agresywnymi poszczególnych typów szkół należy zacząć od stwierdzenia, że istnieje niemała przestrzeń uczniowskiego środowiska wolna od agresji i przemocy. Analiza liczby zachowań agresywnych charakterystycznych dla danego ucznia pozwoliła wyróżnić w całej badanej grupie 5 podgrup. Pierwszą tzw. „wolną od zachowań agresywnych” liczącą 19,8% badanych; „przypadkowych agresorów”, tzn. mających na swoim koncie jedno-dwa zachowania agresywne - 22,5%; „okazjonalnych agresorów” - 24,1%, mających na swoim koncie od 3 do 5 zachowań agresywnych; „przeciętnych agresorów”, mających na swoim koncie od 6 do 16 zachowań agresywnych (29,2%) i „nałogowych agresorów”, mających na swoim koncie od 17 do 41 zachowań agresywnych (4,4%).

Inne spojrzenie na przestrzeń wolną od zachowań agresywnych może przynieść analiza częstotliwości różnego typu zachowań w danej szkole. Analizy tej dokonujemy w oparciu o opis przyznawania się do danych czynów przez uczniów.

Analiza wyników *self-report* uwzględniająca poszczególne poziomy i typy szkół oraz kategorie zachowań agresywnych pozwala zauważyć pewne charakterystyczne tendencje i wyraźne zależności istotne statystycznie pomiędzy typem szkoły a zachowaniami agresywnymi jej uczniów (por. tab. 16 i 17).

Zależności pomiędzy występowaniem zachowania i typem szkoły sprawdzano za pomocą chi-kwadrat Pearsona. Z listy 41 zachowań w odniesieniu do 9 nie stwierdzono istotnych statystycznie różnic między typami szkół. Dotyczy to takich zachowań jak: używanie ostrych narzędzi w czasie bójek, umyślne potrącanie innych, niszczenie rzeczy nauczyciela, niszczenie rzeczy innych uczniów, zaczepianie innych i prowokowanie do zachowań seksualnych, przymuszanie do zachowań seksualnych, podpalanie piwnic, przywłaszczanie rzeczy o wartości poniżej 10 zł, ucieczki z domu. Pozostałe zachowania osiągały wartości chi-kwadrat istotne statystycznie poniżej poziomu 0,01.

W celu dokonania bardziej wyrazistego opisu zjawiska agresji uczniów w poszczególnych typach szkół utworzono arbitralnie, na podstawie analizy treściowej czynu, dziesięć kategorii zachowań agresywno-przemocowych, uwzględniając takie kryteria, jak: użyte środki; na kogo lub na co skierowane jest zachowanie; komu lub czemu przynosi szkodę. Oto one:

- agresja i przemoc fizyczna - 9 zachowań (umyślnie potrącać innych; bić się z kolegami lub koleżankami; umyślnie przewracać innych; zabierać siłą jakieś przedmioty innym uczniom; zaczepić i pobić nieznaną osobę bez powodu; bić już leżącego na ziemi; bić z całą grupą jednego z uczniów; bić tak silnie, że ktoś odniósł obrażenia ciała; zabrać komuś rzecz lub pieniądze używając siły);
- agresja wobec nauczycieli - 6 zachowań (oszukiwać nauczycieli; utrudniać nauczycielowi prowadzenie lekcji; używać wulgarnych słów wobec nauczyciela; grozić nauczycielowi; niszczyć rzeczy należące do nauczyciela; uderzyć nauczyciela);

Tabela 16. Odpowiedzi potwierdzające sprawstwo czynów agresywnych według typów szkół

Nr poz.	Treść czynów o cechach agresji i przemocy oraz demoralizacji	Ogólna liczba odpowiedzi bez braków danych	Liczba sprawców	% ogółu badanych	Sprawcy według typu szkoły, dane liczbowe i procentowe*					
					szkoła podstawowa	gimnazjum	szkoła zawodowa	technikum	liceum ogólnokształcące	liceum profilowane
1	Zaczeplić i pobić nieznaną osobę bez powodu	1575	104	6,5	35 6,6%	38 7,3%	7 29,2%	12 8,8%	5 2,0%	7 5,8%
2	Rozpowszechniać kłamstwa o innych uczniach	1573	455	28,2	149 28,1%	170 32,5%	3 13,0%	46 34,0%	64 25,4%	23 21,7%
3	Obrażać i wymyślać innym uczniom	1574	648	40,3	183 34,2%	230 43,8%	6 25,1%	61 45,9%	120 47,6%	48 45,8%
4	Przymuszać innych do zrobienia czegoś, na co oni nie mają ochoty	1568	181	11,3	43 8,1%	61 11,7%	8 33,3%	22 16,3%	29 11,6%	17 16,0%
5	Bić się z kolegami lub koleżankami	1571	408	25,3	177 33,2%	121 23,1%	11 45,8%	39 29,2%	38 15,2%	21 20,0%
6	Bić z całą grupą jednego z uczniów	1566	84	5,2	37 7,0%	27 5,2%	5 20,9%	9 6,8%	2 0,8%	4 3,9%
7	Grozić użyciem gazu, noża, żyłki lub podobnych narzędzi	1568	38	2,3	14 2,6%	14 2,7%	2 8,7%	4 3,0%	3 1,2%	1 1,0%
8	Grozić użyciem pistoletu	1567	22	1,4	11 2,1%	5 0,8%	3 12,5%	2 1,5%	0 0,0%	2 1,9%
9	Używać w czasie bójki ostrych narzędzi	1572	45	2,8	16 3,0%	16 3,0%	3 12,6	6 4,5%	1 0,4%	3 2,9%
10	Umyślnie potrącać innych	1564	529	32,9	156 29,3%	196 37,5%	10 45,5%	43 32,1%	87 35,1%	37 35,2%
11	Umyślnie przewracać innych	1561	304	18,9	128 24,2%	92 17,6%	6 27,3%	32 23,9%	26 10,5%	20 19,0%
12	Niszczyć ławki, krzesła, wyposażenie szkoły lub inne przedmioty w miejscach publicznych	1566	226	14,0	38 7,1%	88 16,9%	4 18,2%	26 19,5%	47 18,9%	23 21,9%
13	Grozić nauczycielowi	1568	61	3,8	16 3,0%	20 3,8%	6 25,0%	7 5,3%	7 2,8%	5 4,8%
14	Bić tak silnie, że ktoś odniósł obrażenia ciała	1566	72	4,5	24 4,5%	20 3,8%	7 29,2%	11 8,2%	4 1,6%	6 5,7%
15	Bić już leżącego na ziemi	1562	90	5,5	33 6,2%	29 5,5%	6 28,6%	10 7,5%	4 1,6%	8

Cd.tab. 16

16	Oszukiwać nauczycieli	1570	703	43,6	139	239	14	74	168	68
					26,1%	45,7%	60,9%	54,8%	67,2%	64,2%
17	Zmuszać do czynności upokarzających np. takich, jakie stosowane są w stosunku do tzw. „kotów”	1568	117	7,3	24	48	5	13	15	12
					4,5%	9,2%	20,8%	9,7%	6,0%	11,5%
18	Używać wulgarnych słów wobec nauczycieli	1574	253	15,7	41	80	12	33	54	33
					7,7%	15,2%	52,2%	24,6%	21,6%	31,4%
19	Uderzyć nauczyciela	1557	29	1,8	15	10	2	1	0	1
					2,8%	1,9%	9,5%	0,7%	0,0%	1,0%
20	Niszczyć rzeczy należące do nauczyciela	1562	40	2,5	10	17	0	5	4	4
					1,9%	3,3%	0,0%	3,7%	1,6%	3,8%
21	Zmuszać innych uczniów do kupowania papierosów, piwa (alkoholu) lub innych rzeczy za ich pieniądze	1570	55	3,4	15	18	3	9	6	4
					2,8%	3,4%	13,6%	6,7%	2,4%	3,8%
22	Niszczyć rzeczy należące do uczniów	1558	155	9,6	46	59	3	15	21	11
					8,7%	11,3%	13,0%	11,4%	8,4%	10,6%
23	Utрудniać nauczycielowi prowadzenie lekcji	1566	657	40,8	150	230	14	69	134	57
					28,1%	44,0%	58,3%	51,5%	54,0%	54,8%
24	Zabierać siłą jakieś przedmioty innym uczniom	1569	169	10,5	53	63	7	16	20	10
					9,9%	12,0%	30,4%	11,9%	8,0%	9,5%
25	Bazgrać, pisać na ścianach, ławkach itp.	1573	505	37,5	102	228	13	69	132	61
					19,2%	43,2%	56,5%	51,5%	52,6%	58,1%
26	Zaczepiać innych i prowokować do zachowań seksualnych	1570	47	2,9	15	13	2	7	8	2
					2,8%	2,5%	8,3%	5,2%	3,2%	1,9%
27	Przymuszać do zachowań seksualnych	1569	32	2,0	13	8	1	5	3	2
					2,4%	1,5%	4,3%	3,7%	1,2%	1,9%
28	Brudzić i malować niezmywalnymi farbami ściany, sprzęt itp.	1572	153	9,5	32	60	5	20	23	13
					6,0%	11,4%	20,8%	14,9%	9,2%	12,4%
29	Podpalać piwnice lub inne miejsca w szkole albo wokół szkoły	1572	45	2,8	16	17	1	7	1	3
					3,0%	3,2%	4,3%	5,2%	0,4%	2,9%
30	Przywłaszczyć rzecz lub pieniądze o wartości poniżej 10 zł	1569	81	5,0	19	28	4	11	13	6
					3,6%	5,3%	17,4%	8,2%	5,2%	5,7%
31	Przywłaszczyć rzecz lub pieniądze o wartości od 10 zł do 100 zł	1574	43	2,6	16	11	6	8	0	2
					3,0%	2,1%	24,0%	5,9%	0,0%	1,9%
32	Przywłaszczyć rzecz lub pieniądze o wartości powyżej 100 zł	1571	30	1,8	13	7	4	2	3	1
					3,6%	1,3%	17,4%	1,5%	1,2%	1,0%

Cd.tab. 16

33	Kupić lub dostać rzecz, o której wiedziałeś, że pochodzi z kradzieży	1573	262	16,3	36	83	14	41	57	30
					6,8%	15,8%	58,3%	30,1%	22,8%	28,6%
34	Zabrać komuś rzecz lub pieniądze używając siły lub grożąc jej użyciem	1572	49	3,1	13	14	6	5	7	3
					2,4%	2,7%	25,0%	3,7%	2,8%	2,9%
35	Nie wrócić na noc bez zgody rodziców	1571	135	8,4	18	33	9	22	30	23
					3,4%	6,3%	39,1%	16,4%	12,0%	21,9%
36	Uciekać z domu	1570	73	4,5	20	22	2	9	16	4
					3,7%	4,2%	8,7%	6,7%	6,4%	3,8%
37	Tak się zachowywać, że rodzice byli wzywani do szkoły z tego powodu	1576	199	12,4	50	75	11	20	27	15
					9,3%	14,3%	44,0%	14,8%	10,8%	14,3%
38	Włamywać się do czyjegoś mieszkania, piwnicy, strychu, komórki itp. aby sobie coś stamtąd przywłaszczyć	1573	56	3,5	12	22	8	7	4	2
					2,2%	4,2%	33,3%	5,2%	1,6%	1,9%
39	Być zatrzymanym przez policję do wyjaśnienia	1574	122	7,6	20	40	7	17	25	12
					3,8%	7,6%	29,2%	12,8%	9,9%	11,4%
40	Zażywać narkotyki lub inne środki o działaniu uzależniającym	1572	197	12,3	13	64	12	29	49	28
					2,4%	12,2%	50,0%	21,3%	19,6%	26,7%
41	Upić się	1575	484	30,1	34	145	12	82	145	64
					6,4%	27,5%	52,2%	61,2%	57,5%	61,0%

* Wyliczone procenty w poszczególnych typach szkół odnoszą się do ogólnej liczby badanych uczniów w danej szkole.

- agresja i przemoc przeciwko rzeczom - 5 zachowań (niszczyć ławki, krzesła, wyposażenie szkoły; bazgrać, pisać na ścianach, ławkach; niszczyć rzeczy należące do uczniów; brudzić i malować niezmywalnymi farbami ściany, sprzęt itp.; podpalać piwnice lub inne miejsca w szkole albo wokół szkoły);
- agresja i przemoc psychiczna - 3 zachowania (przymuszać innych do zrobienia czegoś, na co oni nie mają ochoty; zmuszać do czynności upokarzających; zmuszać innych uczniów do kupowania rzeczy za ich pieniądze);
- samoagresja - 2 zachowania (upijać się; zażywać narkotyki lub inne środki o działaniu uzależniającym);
- agresja werbalna - 2 zachowania (obrażać i wymyślać innym uczniom; rozpowszechniać kłamstwa);
- agresja i przemoc grożąca użyciem niebezpiecznych narzędzi - 3 zachowania (grozić użyciem gazu, noża, żyłki lub podobnych narzędzi; używać w czasie bójk ostrych narzędzi; grozić użyciem pistoletu),

Tabela 17. Sprawstwo agresji a typ szkoły - wartości chi-kwadrat

Nr poz.	Treść czynów	Chi-kwadrat	df	Poz. istot.	Określenie istot.	Określenie poziomu
1	Zaczepić i pobić nieznaną osobę bez powodu	44 543	15	.000	ist.	wysoki
2	Rozpowszechniać kłamstwa o innych uczniach	25 566	15	.032	ist.	
3	Obrażać i wymyślać innym uczniom	33 575	15	.004	ist.	średni
4	Przymuszać innych do zrobienia czegoś, na co oni nie mają ochoty	38 636	15	.001	ist.	
5	Bić się z kolegami lub koleżankami	51 047	15	.000	ist.	wysoki
6	Bić z całą grupą jednego z uczniów	32 519	15	.005	ist.	wysoki
7	Grozić użyciem gazu, noża, żyłki lub podobnych narzędzi	19 960	15	.173	n.i.	
8	Grozić użyciem pistoletu	52 823	15	.000	ist.	wysoki
9	Używać w czasie bójki ostrych narzędzi	42 150	15	.000	ist.	wysoki
10	Umyślnie potrącać innych	22 325	15	.100	n.i.	
11	Umyślnie przewracać innych	58 302	15	.000	ist.	wysoki
12	Niszczyć ławki, krzesła, wyposażenie szkoły lub inne przedmioty w miejscach publicznych	54 295	15	.000	ist.	wysoki
13	Grozić nauczycielowi	39 089	15	.001	ist.	wysoki
14	Bić tak silnie, że ktoś odniósł obrażenia ciała	70 733	15	.000	ist.	wysoki
15	Bić już leżącego na ziemi	44 632	15	.000	ist.	wysoki
16	Oszukiwać nauczycieli	192 190	15	.000	ist.	wysoki
17	Zmuszać do czynności upokarzających, np. takich, jakie stosowane są w stosunku do tzw. „kotów”	38 468	15	.001	ist.	wysoki
18	Używać wulgarnych słów wobec nauczycieli	97 622	15	.000	ist.	wysoki
19	Uderzyć nauczyciela	28 918	15	.016	ist.	średni
20	Niszczyć rzeczy należące do nauczyciela	14 687	15	.474	n.i.	
21	Zmuszać innych uczniów do kupowania papierosów, piwa (alkoholu) lub innych rzeczy za ich pieniądze	41 095	15	.000	ist.	wysoki
22	Niszczyć rzeczy należące do uczniów	12 179	15	.665	n.i.	
23	Utrudniać nauczycielowi prowadzenie lekcji	97 411	15	.000	ist.	wysoki
24	Zabierać siłą jakieś przedmioty innym uczniom	26 784	15	.031	ist.	słaby
25	Bazgrać, pisać na ścianach, ławkach itp.	157 992	15	.000	ist.	wysoki
26	Zaczepić innych i prowokować do zachowań seksualnych	19 250	15	.203	n.i.	
27	Przymuszać do zachowań seksualnych	14 520	15	.486	n.i.	
28	Brudzić i malować niezmywalnymi farbami ściany, sprzęt itp.	25 973	15	.038	ist.	słaby

Cd. tab. 17

29	Podpalać piwnice lub inne miejsca w szkole albo wokół szkoły	18 991	15	.214	n.i	
30	Przywłaszczyć rzecz lub pieniądze o wartości poniżej 10 zł	21 439	15	.123	n.i.	
31	Przywłaszczyć rzecz lub pieniądze o wartości od 10 zł do 100 zł	70 513	15	.000	ist.	wysoki
32	Przywłaszczyć rzecz lub pieniądze o wartości powyżej 100 zł	44 936	15	.000	ist.	wysoki
33	Kupić lub dostać rzecz, o której wiedziałeś, że pochodzi z kradzieży	140 758	15	.000	ist.	wysoki
34	Zabrać komuś rzecz lub pieniądze używając siły lub grożąc jej użyciem	75 524	15	.000	ist.	wysoki
35	Nie wrócić na noc bez zgody rodziców	98 830	15	.000	ist.	wysoki
36	Uciekać z domu	21 250	15	.129	n.i.	
37	Tak się zachowywać, że rodzice byli wzywani do szkoły z tego powodu	73 346	15	.000	ist.	wysoki
38	Włamywać się do czyjegoś mieszkania, piwnicy, strychu, komórki itp., aby sobie coś stamtąd przywłaszczyć	81 331	15	.000	ist.	wysoki
39	Być zatrzymanym przez policję do wyjaśnienia	52 175	15	.000	ist.	wysoki
40	Zażywać narkotyki lub inne środki o działaniu uzależniającym	135 472	15	.000	ist.	wysoki
41	Upić się	383 402	15	.000	ist.	wysoki

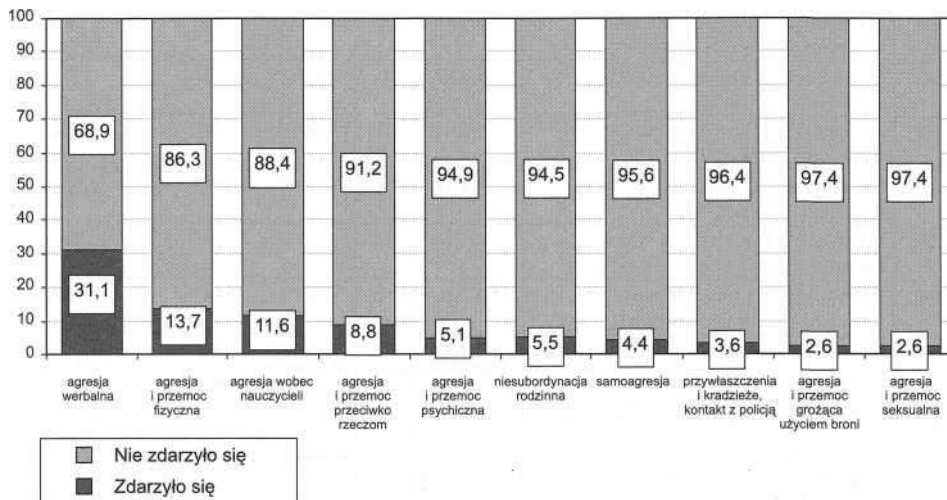
- agresja i przemoc seksualna - 2 zachowania (zaczepiać innych i prowokować do zachowań seksualnych; przymuszać do zachowań seksualnych);
- przywłaszczanie i kradzieże, zatrzymywanie przez policję - 6 zachowań (kupić lub dostać rzecz pochodzącą z kradzieży; być zatrzymanym przez policję do wyjaśnienia; przywłaszczyć rzecz lub pieniądze o wartości poniżej 10 zł; włamywać się do czyjegoś mieszkania, piwnicy, strychu, komórki; przywłaszczyć rzecz lub pieniądze o wartości od 10 do 100 zł; przywłaszczyć rzecz lub pieniądze o wartości powyżej 100 zł);
- niesubordynacja rodzinna - 3 zachowania (tak się zachowywać, że rodzice byli wzywani do szkoły; nie wrócić na noc bez zgody rodziców; uciekać z domu).

Skumulowane częstotliwości wchodzących w daną kategorię zachowań dały ogólny procent uczniów zachowujących się według tej kategorii.

Charakterystyka poszczególnych typów szkół z punktu widzenia nasycenia wyróżnionymi kategoriami agresji, według samoopisu uczniów, jawi się następująco:

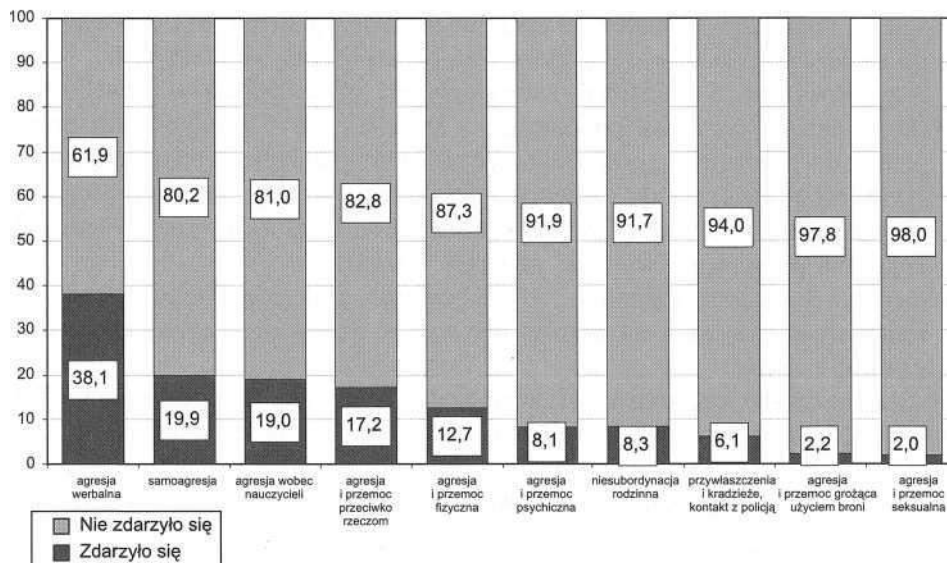
- W szkole podstawowej występuje agresja werbalna, choć są także przypadki agresji i przemocy fizycznej, agresji wobec nauczycieli i wandalizmu. Te zachowania dotyczą od 9% do około 30% uczniów. Inne formy agresji występują w mniejszym nasileniu (por. wykres 1).

Wykres 1. Zachowania agresywne szkoła podstawowa (dane procentowe)

- W gimnazjach występuje agresja werbalna, samoagresja, agresja wobec nauczycieli, wandalizm, agresja fizyczna od 12% do 38% uczniów (por. wykres 2).

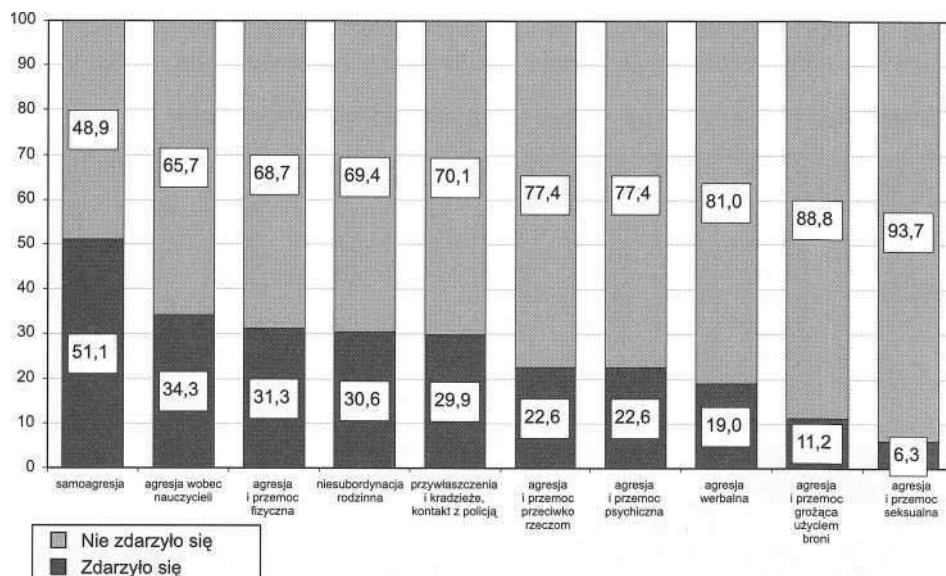
Wykres 2. Zachowania agresywne gimnazjum (dane procentowe)

- W szkołach zawodowych odnotowano 9 z 10 kategorii zachowań agresywnych, do których przyznawało się od 11% do 50% uczniów. Do agresji i przemocy seksualnej przyznawało się 6,3% uczniów (por. wykres 3).

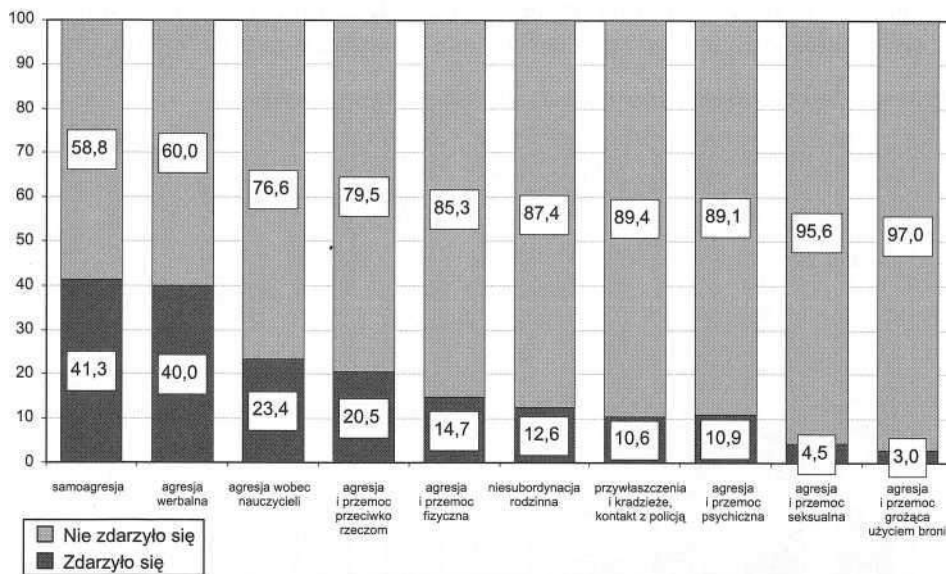

Wykres 3. Zachowania agresywne w szkole zawodowej (dane procentowe)

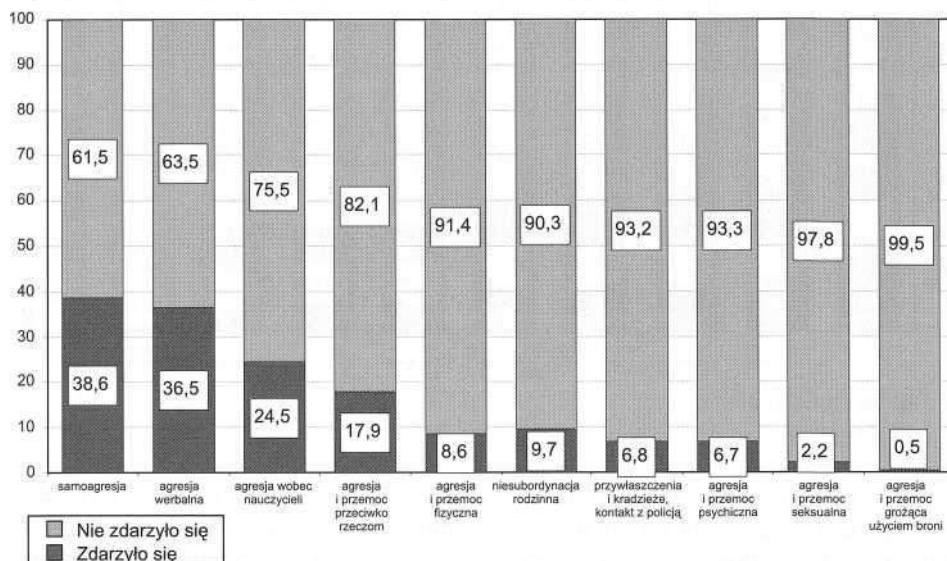
• W technikum uczniowie są sprawcami 8 z 10 kategorii agresji. Według ich opisu ma na swoim koncie takie zachowania od 11% do 41% uczniów. Mniej uczniów dopuszcza się agresji seksualnej i z niebezpiecznymi narzędziami (por. wykres 4).

Wykres 4. Zachowania agresywne w technikum (dane procentowe)

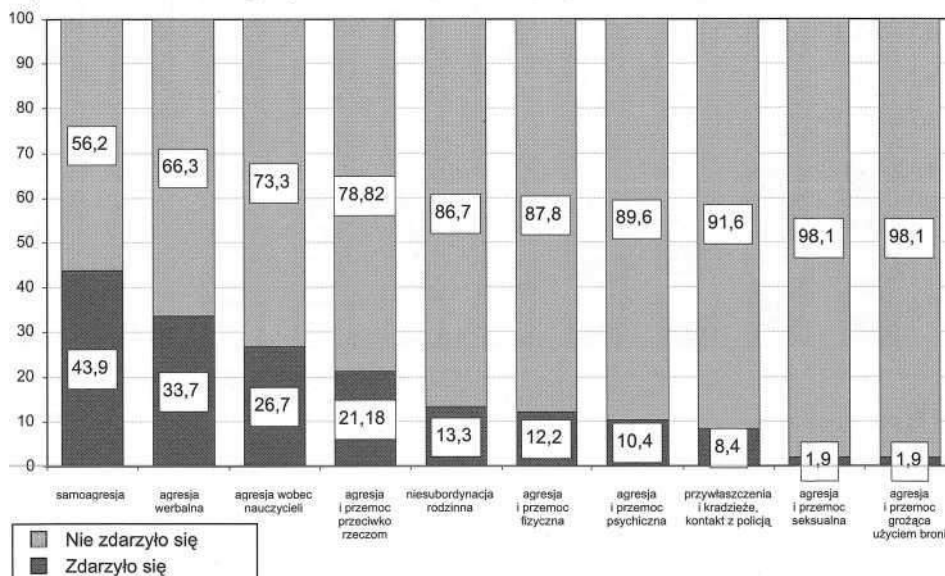
- W liceach ogólnokształcących występują takie formy agresji, jak: samoagresja, agresja werbalna, agresja wobec nauczycieli i przeciwko rzeczom - od 18% do 38% uczniów przyznaje się do takich zachowań (por. wykres 5).

Wykres 5. Zachowania agresywne w liceum ogólnokształcącym (dane procentowe)

- W liceach profilowanych, podobnie jak technikach i szkołach zawodowych, występuje wiele form agresji. Od 10% do 44% uczniów przejawia samoagresję, agresję werbalną wobec nauczycieli, przeciwko rzeczom, niesubordynację rodzinną, agresję fizyczną i psychiczną (por. wykres 6).

Wykres 6. Zachowania agresywne w liceum profilowanym (dane procentowe)

Wyróżnione 10 form zachowań agresywnych występuje we wszystkich typach szkół, aczkolwiek ich częstotliwość jest różna. Licea profilowane i szkoły zawodowe wydają się bardziej nasycone agresją niż licea ogólnokształcące i technika. Uczniowie ze szkoły podstawowej i gimnazjum przejawiają mniej drastyczne formy agresji. O faktycznym nasileniu agresją w środowisku uczniowskim decyduje także liczba ofiar popełnianych czynów.

V. OFIARY AGRESJI W ŚRODOWISKU SZKOLNYM I POZASZKOLNYM

Ustalenie liczby ofiar agresji w środowisku szkolnym i pozaszkolnym opiera się na odpowiedziach badanych na pytanie: Które z podanych zdarzeń dotknęło Cię osobiście w ciągu ostatnich 12 miesięcy?

Wiedza o uczniach będących ofiarami wewnątrzszkolnej i pozaszkolnej agresji rówieśników lub innych osób ma znaczenie poznawcze i praktyczne. Z punktu widzenia poznania zjawiska i ustalenia jego przyczyn daje możliwości lepszego jego oszacowania, a także uchwycenia relacji pomiędzy byciem sprawcą i byciem ofiarą. Przyczynia się do rozpoznania osobowościowych i sytuacyjnych czynników związanych z ofiarą, sprzyjających agresywnym reakcjom sprawców. Daje podstawy do oszacowania, na ile można wnioskować o tzw. nałogowych agresorach. Dla praktyków informacja o cechach ofiar, miejscach popełniania czynów agresywnych jest podstawą do opracowania skutecznych programów profilaktycznych na wszystkich poziomach.

Badania nasze potwierdzają w jakimś stopniu potoczną i ustaloną empirycznie opinię o doświadczaniu agresji przez uczniów na terenie szkoły. Spora grupa uczniów staje się ofiarą wielu form agresji ze strony kolegów i nauczycieli. Dotkliwość tych zachowań wynika nie tyle z ich fizycznej szkodliwości, ile z tworzenia ogólniejszego klimatu szkoły, klasy, nacechowanego groźbą, kłamstwami, wymyślaniami i obrażaniem. O tym świadczą liczba uczniów doznających takiej agresji. Jest to prawie co drugi uczeń w szkole. Szczegółowy rozkład badanych według doznawanej agresji zawiera tabela 18.

Dane zawarte w tabeli 18 wskazują, że powszechnymi doświadczeniami agresji w szkole i poza szkołą są:

	W szkole	Poza szkołą
Rozpowszechnianie kłamstw	35,2	26,4
Obrażanie, wymyślanie	40,5	28,1
Umyślne potrącanie	36,3	24,1
Umyślne przewracanie	22,1	14,5
Używanie obraźliwych słów przez nauczyciela	20,6	x
Wyrzucanie za drzwi przez nauczycieli	24,1	x

i. Podleganie agresji w szkole i poza szkołą w ciągu 12 miesięcy 2003 roku - cała grupa

Nr po z.	Treść czynów o cechach agresji po i przemocy i demoralizacji w szkole	W szkole						Poza szkołą					
		nie zdarzyło się	%	zdarzyło się	%	brak danych	%	nie zdarzyło się	%	zdarzyło się	%	brak danych	%
1	Zostałeś zaczepiony i pobity przez nieznaną osobę bez powodu	1353	84,0	72	4,5	186	11,5	1343	83,4	115	7,1	153	9,5
2	Rozpowieszczniano o tobie szkodzące Ci kłamstwa	781	48,5	567	35,2	263	16,3	794	49,3	426	26,4	391	24,3
3	Obrażano Cię i wymyślano Ci	695	43,1	652	40,5	264	16,4	703	43,6	452	28,1	456	28,3
4	Przymuszano Cię do zrobienia czegoś, na co nie miałeś ochoty	1174	72,9	213	13,2	224	13,9	1173	72,8	199	12,4	239	14,8
5	Blił Cię ktoś z kolegów lub koleżanek	1217	75,5	227	14,1	167	10,4	1213	75,3	124	7,7	274	17,0
6	Bliła Cię cała grupa	1387	86,1	46	2,9	178	11,0	1377	85,5	63	3,9	171	10,6
7	Grożono Ci użyciem gazu, noża, żyletki lub podobnych narzędzi	1408	87,4	29	1,8	174	10,8	1391	86,3	77	4,8	143	8,9
8	Grożono Ci użyciem pistoletu	1446	89,8	8	0,5	157	9,7	1434	89,0	30	1,9	147	9,1
9	Używano w czasie bójki z Tobą ostrych narzędzi	1417	88,0	27	1,7	167	10,4	1403	87,1	57	3,5	151	9,4
10	Umyślnie ktoś Cię potrącił	780	48,4	585	36,3	246	15,3	795	49,3	389	24,1	427	26,5
11	Umyślnie przewrócono Cię	1035	64,2	356	22,1	220	13,7	1046	64,9	234	14,5	331	20,5
12	Zniszczono Twoją ławkę lub krzesło w szkole	1366	84,8	120	7,4	125	7,8	1320	81,9	19	1,2	272	16,9
13	Bito Cię tak silnie, że odniosłeś obrażenia ciała	1408	87,4	45	2,8	158	9,8	1395	86,6	57	3,5	159	9,9
14	Bito Cię, gdy leżałeś już na ziemi	1390	86,3	45	2,8	176	10,9	1372	85,2	73	4,5	166	10,3
15	Zmuszano Cię do czynności upokarzających, np. takich, jakie stosowane są w stosunku do tzw. „kotów”	1357	84,2	108	6,7	146	9,1	1364	84,7	43	2,7	204	12,7

Cd.tab. 18

16	Zmuszano Cię do kupowania papierosów, piwa (alkoholu) lub innych rzeczy za Twoje pieniądze	1409	87,5	32	2,0	170	10,6	1402	87,0	69	4,3	140	8,7
17	Zniszczono rzeczy należące do Ciebie, np. książki, zeszyty	1277	79,3	194	12,0	140	8,7	1280	79,5	56	3,5	275	17,1
18	Nauczyciel straszyl Cię	1292	80,2	186	11,5	133	8,3	1288	80,0	29	1,8	294	18,2
19	Nauczyciel używał wobec Ciebie obraźliwych słów	1155	71,7	332	20,6	124	7,7	1159	71,3	32	2,0	420	26,1
20	Nauczyciel szarpał Cię za uszy	1303	80,9	170	10,6	138	8,6	1291	80,1	24	1,5	296	18,4
21	Nauczyciel wymierzył Ci „łapy”	1418	88,0	56	3,5	137	8,5	1380	85,7	16	1,0	215	13,3
22	Nauczyciel wyrzucił Cię za drzwi	1096	68,0	388	24,1	127	7,9	1089	67,6	38	2,4	484	30,0
23	Zabierano siłą jakieś przedmioty	1156	71,8	273	16,9	182	11,3	1161	72,1	125	7,8	325	20,2
24	Zaczeplano Cię i prowokowano do zachowań seksualnych	1412	87,6	32	2,0	167	10,4	1391	86,3	61	3,8	159	9,9
25	Przymuszano Cię do zachowań seksualnych	1433	89,0	19	1,2	159	9,9	1427	88,6	34	2,1	150	9,3
26	Zabrano Ci rzecz lub pieniądze o wartości poniżej 10 zł	1289	80,0	133	8,3	189	11,7	1285	79,8	110	6,8	216	13,4
27	Zabrano Ci rzecz lub pieniądze o wartości od 10 zł do 100 zł	1400	86,9	50	3,1	161	10,0	1391	86,3	52	3,2	168	10,4
28	Zabrano Ci rzecz lub pieniądze o wartości powyżej 100 zł	1428	88,6	27	1,7	156	9,7	1418	88,0	31	1,9	162	10,1
29	Zabrano Ci rzecz lub pieniądze używając siły lub grożąc jej użyciem	1398	86,8	57	3,5	156	9,7	1382	85,8	62	3,8	167	10,4

Zachowania te wymierzone są przede wszystkim w godność osobistą ucznia, powodują szkody w sferze psychicznej i moralnej, nie mają natomiast charakteru fizycznych szkód. Dane te korespondują z wynikami dotyczącymi sprawstwa. Uczniowie przyznają się także w większym stopniu do tego typu zachowań.

Tabela 19. Wyniki analizy czynnikowej między sprawstwem agresji a jej doznawaniem

Czynniki „czystych” sprawców	Współczynnik korelacji
Czynnik I „wszechstronny agresor”	
Przywłaszczyć rzecz lub pieniądze o wartości powyżej 100 zł	0,81
Przywłaszczyć rzecz lub pieniądze o wartości od 10 zł do 100 zł	0,78
Uderzyć nauczyciela	0,76
Grozić użyciem pistoletu	0,65
Przymuszać do zachowań seksualnych	0,62
Zaczepiać innych i prowokować do zachowań seksualnych	0,62
Podpalać piwnice lub inne miejsca w szkole albo wokół szkoły	0,62
Grozić użyciem gazu, noża, żyletki lub podobnych narzędzi	0,59
Zmuszać innych uczniów do kupowania papierosów, piwa (alkoholu) lub innych rzeczy za ich pieniądze	0,56
Czynnik II „bokser bez ringu”	
Bić już leżącego na ziemi	0,67
Bić tak silnie, że ktoś odniósł obrażenia ciała	0,56
Bić z całą grupą jednego z uczniów	0,56
Umyślnie przewracać innych	0,42
Bić się z kolegami lub koleżankami	0,41
Zaczepić i pobić nieznaną osobę bez powodu	0,37
Czynnik III „agresywny złodziej”	
Zabierać siłą jakieś przedmioty innym uczniom	0,66
Zabrać komuś rzecz lub pieniądze używając siły lub grożąc jej użyciem	0,45
Niszczyć rzeczy należące do uczniów	0,43
Przymuszać innych do zrobienia czegoś, na co oni nie mają ochoty	0,41
Przywłaszczyć rzecz lub pieniądze o wartości poniżej 10 zł	0,41
Włamywać się do czyjegoś mieszkania, piwnicy, strychu, komórki itp., aby sobie coś stamtąd przywłaszczyć	0,37
Czynnik IV „uciekający z domu”	
Uciekać z domu	0,68
Nie wrócić na noc bez zgody rodziców	0,66
Być zatrzymanym przez policję do wyjaśnienia	0,39
Czynnik V „napastliwy agresor”	
Używać w czasie bójk ostrych narzędzi	0,52
Tak się zachowywać, że rodzice byli wzywani do szkoły z tego powodu	0,35
Grozić nauczycielowi	0,33

Cd.tab. 19

Czynniki charakteryzujące „czyste” ofiary	
Czynnik I „bezbronna ofiara”	
Biła Cię cała grupa	0,72
Bito Cię, gdy leżałeś już na ziemi	0,67
Bito Cię tak silnie, że odniosłeś obrażenia ciała	0,61
Bił Cię ktoś z kolegów lub koleżanek	0,47
Zostałeś zaczepiony i pobity przez nieznaną osobę bez powodu	0,45
Umyślnie przewrócono Cię	0,34
Czynnik II „poszkodowany materialnie”	
Zabrano Ci rzecz lub pieniądze o wartości poniżej 10 zł	0,69
Zabrano Ci rzecz lub pieniądze używając siły lub grożąc jej użyciem	0,59
Zabierano Ci siłą jakieś przedmioty	0,55
Zmuszano Cię do kupowania papierosów, piwa (alkoholu) lub innych rzeczy za Twoje pieniądze	0,40
Czynnik III „zastraszona ofiara”	
Grożono Ci użyciem pistoletu	0,70
Używano w czasie bójki z Tobą ostrych narzędzi	0,61
Grożono Ci użyciem gazu, noża, żyłki lub podobnych narzędzi	0,57
Czynnik IV „ofiara seksualna”	
Zaczepiano Cię i prowokowano do zachowań seksualnych	0,74
Przymuszano Cię do zachowań seksualnych	0,71
Czynnik V „ofiara poniżana przez nauczyciela”	
Nauczyciel straszył Cię	0,57
Nauczycie, używał wobec Ciebie obraźliwych słów	0,53
Czynnik V „ofiara wandalizmu”	
Zniszczono Twoją ławkę lub krzesło w szkole	0,64
Zniszczono rzeczy należące do Ciebie, np. książki, zeszyty	0,47
Czynnik VII „ofiara swego bogactwa”	
Zabrano Ci rzecz lub pieniądze o wartości powyżej 100 zł	0,57
Zabrano Ci rzecz lub pieniądze o wartości od 10 zł do 100 zł	0,51

Cd. tab. 19

Czynniki charakteryzujące ofiary i sprawców jednocześnie	
Czynnik I „nieprzystosowany społecznie”	
Bazgrać, pisać na ścianach, ławkach itp.	0,69
Oszukiwać nauczycieli	0,68
Utrudniać nauczycielowi prowadzenie lekcji	0,66
Upić się	0,63
Niszczyć ławki, krzesła, wyposażenie szkoły lub inne przedmioty w miejscach publicznych	0,54
Używać wulgarnych słów wobec nauczycieli	0,54
Zażywać narkotyki lub inne środki o działaniu uzależniającym	0,53
Kupić lub dostać rzecz, o której wiedziałeś, że pochodzi z kradzieży	0,52
Brudzić i malować niezmywalnymi farbami ściany, sprzęt itp.	0,43
Nauczyciel wyrzucił Cię za drzwi	0,41
Czynnik II „kłamca poniżany”	
Rozpowszechniano o tobie szkodzące Ci kłamstwa	0,68
Obrażano Cię i wymyślano Ci	0,62
Zdarzało Ci się rozpowszechniać kłamstwa o innych uczniach	0,61
Zdarzyło Ci się obrażać i wymyślać innym uczniom	0,45
Czynnik III „odwetowiec szkolny”	
Nauczyciel szarpał Cię za uszy	0,62
Nauczyciel wymierzył Ci „łapy”	0,52
Niszczyłeś rzeczy należące do nauczyciela	0,40
Czynnik IV „odwetowiec łagodny”	
Umyślnie ktoś Cię potrącił	0,71
Umyślnie potrącać innych	0,61
Czynnik V „przymuszający i przymuszany”	
Zmuszano Cię do czynności upokarzających, np. takich, jakie stosowane są w stosunku do tzw. „kotów”	0,69
Zmuszać do czynności upokarzających, np. takich, jakie stosowane są w stosunku do tzw. „kotów”	0,40
Przymuszano Cię do zrobienia czegoś, na co nie miałeś ochoty	0,39

Przeprowadzona analiza czynnikowa metodą Varimax z Kaiser Normalization pomiędzy sprawstwem i doznawaniem agresji pozwoliła ustalić trzy kategorie osób: tzw. „czystych” sprawców agresji, „czyste” ofiary i typ mieszany - sprawca i ofiara jednocześnie. Rezultaty powstałych czynników w obrębie poszczególnych kategorii przedstawia się w dalszej części opracowania.

Płeć różnicuje doświadczenie najpowszechniejszych zachowań agresywnych na terenie szkoły, ma natomiast mniejsze znaczenie w sytuacjach pozaszkolnych. Dziewczeta, aczkolwiek tak samo licznie są ofiarami agresji na terenie szkoły jak chłopcy, to jednak doświadczają mniejszej liczby jej form niż ich koledzy. Tabela 20 ukazuje najczęściej doświadczane formy agresji na terenie szkoły przez chłopców i dziewczeta.

Tabela 20. Rodzaje najczęstszej agresji w szkole a płeć poszkodowanych (procent)

Rodzaj agresji	Dziewczęta	Chłopcy
Rozpowszechnianie kłamstw	44,5	39,2
Obrażanie, wymyślanie	46,4	50,7
Umyślne potrącanie	40,6	45,4
Umyślne przewracanie	20,1	32,4
Używanie obraźliwych słów przez nauczyciela	19,8	25,4
Wyrzucanie za drzwi przez nauczycieli	x	35,8
Szarpanie za uszy przez nauczyciela	x	20,3
Przymuszanie do zrobienia czegoś, na co nie ma się ochoty	x	20,4
Bicie przez kolegów	x	23,2
Zabieranie rzeczy siłą	x	22,0

Poza szkołą zarówno dziewczęta, jak i chłopcy podlegają najczęściej tym samym formom agresji: rozpowszechnianiu kłamstw (38% dziewczęta, 31,2% chłopcy); obrażaniu, wymyślaniu (38,3% dziewczęta, 40,0% chłopcy); umyślnemu potrącaniu (30,5% dziewczęta, 35,6% chłopcy); umyślnemu przewracaniu (14,7% dziewczęta, 22,7% chłopcy). Całość rezultatów badawczych obrazujących doświadczanie agresji na terenie szkoły i poza szkołą przedstawiają tabele 21 i 22.

Podleganie agresji jest mniej związane z typem szkoły, niż to występowało przy sprawstwie. Na 29 analizowanych różnych zachowań agresywnych 11 z nich nie uzyskało istotnych statystycznie wartości chi-kwadrat na poziomie 0,01 i niższym. Niezależnie od typu szkoły uczniowie mogą być, w takim samym stopniu, ofiarami takich zachowań agresywnych, jak rozpowszechnianie szkodzących kłamstw; obrażanie i wymyślanie; niszczenie książek, zeszytów i innych rzeczy do nich należących; zabieranie im siłą jakichś przedmiotów; zaczepianie, prowokowanie i przymuszanie do zachowań seksualnych; zabieranie rzeczy lub pieniędzy o różnej wartości. Różnicującymi doświadczanie agresji ze względu na typ szkoły są przede wszystkim zachowania o charakterze agresji fizycznej mogące mieć poważniejsze następstwa, a także agresywne zachowania nauczyciela. Są to: bicie przez kolegów, koleżanki, grożenie użyciem ostrych narzędzi i innych przedmiotów, grożenie użyciem pistoletu, używanie w czasie bójek ostrych narzędzi, zmuszanie do czynności upokarzających, umyślne potrącanie, umyślne przewracanie, straszenie przez nauczyciela, używanie przez nauczyciela obraźliwych słów, wyrzucanie za drzwi przez nauczyciela. Ogólnie można powiedzieć, że uczniowie szkół podstawowych podlegają słabszym formom agresji, w tym agresji werbalnej, natomiast wraz z przechodzeniem na wyższe poziomy kształcenia uczniowie doświadczają poważniejszych zagrożeń. Najbardziej narażeni są uczniowie zasadniczych szkół zawodowych i techników. Możliwe, że uczniowie starsi, szczególnie ze szkół zawodowych, stają się ofiarami bardzo wielu form agresji w swoim środowisku pozaszkolnym.

Tabela 21. Agresja doznawana przez uczniów w szkole i poza szkołą według płci (procent)

Nr poz.	Sytuacje i zdarzenia doświadczane przez ofiarę	Zdarzyło się w szkole		Zdarzyło się poza szkołą	
		dziewczęta	chłopcy	dziewczęta	chłopcy
1	Zostałeś zaczepiony i pobity przez nieznaną osobę bez powodu	3,9	8,4	4,5	12,1
2	Rozpowszechniano o tobie szkodzące Ci kłamstwa	44,5	39,2	38,0	31,2
3	Obrażano Cię i wymyślano Ci	46,4	50,7	38,3	40,0
4	Przymuszano Cię do zrobienia czegoś, na co nie miałeś ochoty	11,4	20,4	12,2	17,6
5	Bił Cię ktoś z kolegów lub koleżanek	9,8	23,2	5,8	13,8
6	Biła Cię cała grupa	1,0	6,1	1,4	8,2
7	Grożono Ci użyciem gazu, noża, żyłki lub podobnych narzędzi	1,0	3,3	3,1	7,9
8	Grożono Ci użyciem pistoletu	0,1	1,1	0,4	4,1
9	Używano w czasie bójki z Tobą ostrych narzędzi	0,4	3,8	1,0	7,5
10	Umyślnie ktoś Cię potrafił	40,6	45,4	30,5	35,6
11	Umyślnie przewrócono Cię	20,1	32,4	14,7	22,7
12	Zniszczono Twoją ławkę lub krzesło w szkole	7,4	8,8	0,4	2,7
13	Bito Cię tak silnie, że odniosłeś obrażenia ciała	1,2	5,4	2,2	6,1
14	Bito Cię, gdy leżałeś już na ziemi	0,6	6,3	2,2	8,7
15	Zmuszano Cię do czynności upokarzających, np. takich, jakie stosowane są w stosunku do tzw. „kotów”	4,6	10,9	1,5	5,0
16	Zmuszano Cię do kupowania papierosów, piwa (alkoholu) lub innych rzeczy za Twoje pieniądze	1,1	3,6	2,2	7,8
17	Zniszczono rzeczy należące do Ciebie, np. książki, zeszyty	12,0	14,7	3,4	5,2
18	Nauczyciel straszył Cię	8,9	17,3	0,7	4,2
19	Nauczyciel używał wobec Ciebie obraźliwych słów	19,8	25,4	1,5	4,0
20	Nauczyciel szarpał Cię za uszy	4,6	20,3	0,4	3,8
21	Nauczyciel wymierzył Ci „łapy”	1,5	6,7	0,1	2,5
22	Nauczyciel wyrzucił Cię za drzwi	18,3	35,8	1,5	6,1
23	Zabierano Ci siłą jakieś przedmioty	16,7	22,0	8,0	11,5
24	Zaczepiano Cię i prowokowano do zachowań seksualnych	0,9	3,8	5,1	3,1
25	Przymuszano Cię do zachowań seksualnych	0,5	2,3	2,1	2,6
26	Zabrano Ci rzecz lub pieniądze o wartości poniżej 10 zł	8,3	10,7	6,9	9,1
27	Zabrano Ci rzecz lub pieniądze o wartości od 10 zł do 100 zł	2,3	4,8	2,5	4,7
28	Zabrano Ci rzecz lub pieniądze o wartości powyżej 100 zł	1,0	3,0	0,9	3,8
29	Zabrano Ci rzecz lub pieniądze używając siły lub grożąc jej użyciem	2,2	5,9	2,5	6,3

Tabela 22. Bycie ofiarą w szkole a pięć - wartości chi-kwadrat

Nr poz.	Treść czynów o cechach agresji i przemocy i demoralizacji w szkole	chi-kwadrat	df	Poz. istot.	Określenie istot.
1	Zostałeś zaczepiony i pobity przez nieznaną osobę bez powodu	22,910	3	.000	ist.
2	Rozpowszechniano o Tobie szkodzące Ci kłamstwa	3,923	3	.270	n.i.
3	Obrażano Cię i wymyślano Ci	9,032	3	.029	ist.
4	Przymuszano Cię do zrobienia czegoś, na co nie miałeś ochoty	25,068	3	.000	ist.
5	Bił Cię ktoś z kolegów lub koleżanek	48,942	3	.000	ist.
6	Biła Cię cała grupa	31,081	3	.000	ist.
7	Grożono Ci użyciem gazu, noża, żyletki lub podobnych narzędzi	10,919	3	.012	ist.
8	Grożono Ci użyciem pistoletu	7,004	3	.072	n.i.
9	Używano w czasie bójk z Tobą ostrych narzędzi	22,989	3	.000	ist.
10	Umyślnie ktoś Cię potrącił	5,585	3	.135	n.i.
11	Umyślnie przewrócono Cię	29,789	3	.000	ist.
12	Zniszczono Twoją ławkę lub krzesło w szkole	1,069	3	.785	n.i.
13	Bito Cię tak silnie, że odniosłeś obrażenia ciała	20,770	3	.000	ist.
14	Bito Cię, gdy leżałeś już na ziemi	39,463	3	.000	ist.
15	Zmuszano Cię do czynności upokarzających, np. takich, jakie stosowane są w stosunku do tzw. „kotów”	21,433	3	.000	ist.
16	Zmuszano Cię do kupowania papierosów, piwa (alkoholu) lub innych rzeczy za Twoje pieniądze	13,322	3	.004	ist.
17	Zniszczono rzeczy należące do Ciebie, np. książki, zeszyty	3,061	3	.382	n.i.
18	Nauczyciel straszył Cię	25,878	3	.000	ist.
19	Nauczyciel używał wobec Ciebie obraźliwych słów	9,167	3	.027	ist.
20	Nauczyciel szarpał Cię za uszy	89,045	3	.000	ist.
21	Nauczyciel wymierzył Ci „łapy”	27,071	3	.000	ist.
22	Nauczyciel wyrzucił Cię za drzwi	62,560	3	.000	ist.
23	Zabierano Ci siłą jakieś przedmioty	6,377	3	.095	n.i.
24	Zaczeplano Cię i prowokowano do zachowań seksualnych	17,220	3	.001	ist.
25	Przymuszano Cię do zachowań seksualnych	10,601	3	.014	ist.
26	Zabrano Ci rzecz lub pieniądze o wartości poniżej 10 zł	3,987	3	.263	n.i.
27	Zabrano Ci rzecz lub pieniądze o wartości od 10 zł do 100 zł	7,720	3	.052	ist.
28	Zabrano Ci rzecz lub pieniądze o wartości powyżej 100 zł	8,409	3	.038	ist.
29	Zabrano Ci rzecz lub pieniądze używając siły lub grożąc jej użyciem	13,656	3	.003	n.i.

Tabela 23. Doznawanie agresji poza szkołą a płeć badanych - wartości chi-kwadrat

Nr poz.	Treść czynów o cechach agresji i przemocy oraz demoralizacji w szkole	chi-kwadrat	df	Poz. istot.	Określenie istot.
1	Zostałeś zaczepiony i pobity przez nieznaną osobę bez powodu	29,027	3	.000	ist.
2	Rozpowszechniano o tobie szkodzące Ci kłamstwa	7,503	3	.057	n.i.
3	Obrażano Cię i wymyślano Ci	2,077	3	.557	n.i.
4	Przymuszano Cię do zrobienia czegoś, na co nie miałeś ochoty	9,787	3	.020	ist.
5	Bił Cię ktoś z kolegów lub koleżanek	32,282	3	.000	ist.
6	Biła Cię cała grupa	39,445	3	.000	ist.
7	Grożono Ci użyciem gazu, noża, żyletki lub podobnych narzędzi	18,111	3	.000	ist.
8	Grożono Ci użyciem pistoletu	27,140	3	.000	ist.
9	Używano w czasie bójk z Tobą ostrych narzędzi	40,701	3	.000	ist.
10	Umyślnie ktoś Cię potracił	7,712	3	.052	ist.
11	Umyślnie przewrócono Cię	18,099	3	.000	ist.
12	Zniszczono Twoją ławkę lub krzesło w szkole	12,136	2	.002	ist.
13	Biło Cię tak silnie, że odniosłeś obrażenia ciała	18,468	3	.000	ist.
14	Biło Cię, gdy leżałeś już na ziemi	31,778	3	.000	ist.
15	Zmuszano Cię do czynności upokarzających, np. takich, jakie stosowane są w stosunku do tzw. „kotów”	14,659	3	.002	ist.
16	Zmuszano Cię do kupowania papierosów, piwa (alkoholu) lub innych rzeczy za Twoje pieniądze	24,901	3	.000	ist.
17	Zniszczono rzeczy należące do Ciebie, np. książki, zeszyty	3,048	3	.384	ist.
18	Nauczyciel straszył Cię	18,632	3	.000	ist..
19	Nauczyciel używał wobec Ciebie obraźliwych słów	8,065	3	.045	in.i..
20	Nauczyciel szarpał Cię za uszy	21,636	3	.000	ist.
21	Nauczyciel wymierzył Ci „lapy”	17,443	3	.001	ist.
22	Nauczyciel wyrzucił Cię za drzwi	18,409	3	.000	ist.
23	Zabierano Ci siłą jakieś przedmioty	6,387	3	.094	n.i.
24	Zaczepiano Cię i prowokowano do zachowań seksualnych	6,460	3	.091	n.i.
25	Przymuszano Cię do zachowań seksualnych	2,712	3	.438	n.i.
26	Zabrano Ci rzecz lub pieniądze o wartości poniżej 10 zł	4,992	3	.172	n.i.
27	Zabrano Ci rzecz lub pieniądze o wartości od 10 zł do 100 zł	7,003	3	.072	n.i.
28	Zabrano Ci rzecz lub pieniądze o wartości powyżej 100 zł	15,059	3	.002	ist.
29	Zabrano Ci rzecz lub pieniądze używając siły lub grożąc jej użyciem	13,156	3	.004	ist.

W tabeli 24 zostaną przedstawione najczęstsze formy doświadczanej agresji w różnych typach szkół, w szkole i poza szkołą.

Tabela 24. Najczęściej (powyżej 20%) doświadczane formy agresji w szkole i poza szkołą w różnych typach szkół (procent)

Lp.	Najczęściej doświadczane formy agresji	W szkole					
		SP	G	SZ	T	LO	LP
1	Rozpowszechnianie kłamstw	43,0	47,3	47,4	33,6	37,6	29,3
2	Obrażanie, wymyślanie	53,2	49,7	42,1	41,6	42,1	44,2
3	Umyślne potrącanie	44,2	48,0	26,3	32,7	37,8	39,1
4	Umyślne przewracanie	44,1	21,8				
5	Używanie obraźliwych słów przez nauczyciela		21,2	25,0	26,8	31,1	34,7
6	Wyrzucanie za drzwi przez nauczycieli	21,0	27,5	33,3	29,8	24,4	43,4
7	Straszenie przez nauczyciela			21,1			25,0
8	Bicie przez kolegów	26,4					
9	Zabieranie rzeczy siłą	23,4			20,2		

Lp.	Najczęściej doświadczane formy agresji	Poza szkołą					
		SP	G	SZ	T	LO	LP
1	Rozpowszechnianie kłamstw	30,8	33,8	61,1	37,4	38,6	39,2
2	Obrażanie, wymyślanie	42,6	36,4	40,0	36,0	40,1	40,7
3	Umyślne potrącanie	31,4	32,0	37,5	34,9	37,5	29,8
4	Umyślne przewracanie	30,4					
5	Zaczepony i pobity przez nieznanego			21,1			
6	Przymuszanie do robienia czegoś, na co nie ma ochoty			23,5			
7	Bicie przez całą grupę			21,1			
8	Groźenie użyciem gazu, noża, żyłki			28,6			
9	Używanie ostrych narzędzi w bóje			38,1			
10	Bicie z odniesieniem obrażeń			27,8			
11	Bicie leżącego na ziemi			31,6			
12	Wyrzucanie przez nauczyciela za drzwi			25,0			

SP - szkoła podstawowa

G - gimnazjum

SZ - szkoła zasadnicza

T - technikum

LO - liceum ogólnokształcące

LP - liceum profilowane

Aczkolwiek liczba uczniów szkół zawodowych w naszym badaniu nie była zbyt duża, to jednak trzeba pamiętać, że byli to uczniowie dobrani w wyniku losowania warstwowego szkół, klas, uczniów. Ten fakt upoważnia do sformułowania tezy, że uczniowie szkół zawodowych są częściej niż ich koledzy z innych szkół ponadgimnazjalnych zarówno sprawcami, jak i ofiarami poważnych i niebezpiecznych zachowań agresywnych. Częściej stają się ofiarami w środowisku poza terenem szkoły (być może w miejscach, w których odbywają praktyki zawodowe). Podleganie agresji poza szkołą przez starszą młodzież uczącą się znajduje potwierdzenie także w badaniach wielkopolskich (Brzezińska, Hornowska 2004), choć ze względu na różne metodologie badań

nie można przeprowadzić szczegółowych porównań, a jedynie stwierdzić te same tendencje.

Patrząc na dynamikę zjawiska w minionych pięciu latach, tzn. porównując referowane dane z tymi, które przedstawił J. Surzykiewicz (2000), możemy stwierdzić, że zachowania agresywne uczniów stają się bardziej zróżnicowane i zwiększa się liczba zachowań niebezpiecznych dla życia i zdrowia. Uczniowie przyznają się do sprawstwa wielu zachowań agresywnych, które wcześniej nie występowały lub dopiero zaznaczały swoją u nich obecność. Doświadczają natomiast częściej niż dawniej tradycyjnej agresji werbalnej, pozbawienia własności i przymusu.

Porównując zbiorcze wyniki zachowań agresywnych, do jakich przyznawali się uczniowie w roku 1997 i 2003, można zauważyć, że na przestrzeni tych lat nie zmieniła się hierarchia kategorii uwzględniająca liczbę osób dopuszczających się danego zachowania. Najczęściej uczniowie przyznają się do różnych form agresji werbalnej, następnie samoagresji, wandalizmu, agresji wobec nauczycieli, agresji fizycznej, niesubordynacji rodzinnej, agresji psychicznej, kradzieży, agresji i przemocy seksualnej i agresji z użyciem niebezpiecznych przedmiotów. Procent uczniów dopuszczających się czynów będących na szczycie hierarchii to prawie 35%, a będących na dole tej drabiny to 2%.

Gdy spojrzeć na zjawisko agresji od strony ofiary, to doświadczenia uczniów wyznaczają nieco inne ich uporządkowanie. Nadal na pierwszym miejscu jest agresja werbalna, ale na drugim agresja fizyczna, następnie agresja ze strony nauczycieli, niżej agresja psychiczna, wandalizm, agresja z niebezpiecznymi przedmiotami, a na samym dole agresja seksualna. Trzeba jednak pamiętać, że w pytaniu o doświadczanie agresji połączyliśmy wyniki świadczące o doznawanej agresji na terenie szkoły i poza szkołą. Tak więc uczniowie mogą być ofiarami agresji nie tylko ze strony swych kolegów, ale także innych rówieśników i starszych ze środowiska rodzinnego, miejsca zamieszkania czy obcych. Prawie dwukrotnie częściej uczniowie podlegają agresji werbalnej, niż sami ją stosują. Ta różnica jest szczególnie wyraźna w roku 2003. Bardzo zbliżony do siebie jest odsetek uczniów, którzy zachowują się agresywnie wobec nauczycieli i którzy doświadczają z ich strony agresji (por. wyniki analizy czynnikowej sprawstwa i podlegania agresji), przy czym w roku 2003 liczba ofiar nauczycielskiej agresji jest niższa niż w roku 1997. Uczniowie podlegają znacznie częściej agresji fizycznej, niż sami ją stosują. Proporcje te są, jak jeden do trzech i tendencje te są takie same w latach 1997 i 2003. Również agresja psychiczna jest częściej doświadczana przez uczniów niż przez nich stosowana. Dwukrotnie częściej uczniowie doświadczają agresji seksualnej i agresji z użyciem niebezpiecznych narzędzi w porównaniu do własnego sprawstwa. Porównanie to, być może, upoważnia do wysunięcia hipotezy o obronnej i wyuczonej agresji werbalnej, fizycznej, psychicznej, seksualnej, agresji z użyciem broni stosowanej przez uczniów. Tym samym

te formy agresji mają bardziej przystosowawczy niż wrogi i napastliwy charakter. Natomiast agresja przeciwko nauczycielom i agresja przeciwko rzeczom, aczkolwiek ma też charakter wyuczony, to jednak jej funkcje są inne, być może służy np. zaspokojeniu potrzeb sukcesu, posiadania, rewanzu, zabawy. W agresji przeciw nauczycielom i rzeczom odbija się dążenie do wyrównania szans, odwetu, zmniejszenia poczucia krzywdy, zdobycia sukcesu, prestiżu. Wyjaśnienie tych przypuszczeń wymaga odrębnych studiów badawczych. W każdym razie, gdyby hipoteza była choć częściowo słuszna, działania profilaktyczne i wychowawcze musiałyby być, dla grupy stosującej agresję jako formę przystosowania się do otoczenia, sprostania oczekiwaniom grupy oraz grupy stosującej agresję dla zaspokojenia potrzeb sukcesu, prestiżu, zmniejszenia poczucia krzywdy, prowadzone w oparciu o różne modele teoretyczne osobowości i jej funkcjonowanie.

LITERATURA

- Archer J., Browne K. (red.) (1989). *Concepts and approaches to the study of aggression*. Londyn: Routledge.
- Brzezińska A., Homowska E. (2004). *Dzieci i młodzież wobec agresji i przemocy*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe „Scholar”.
- Frączek A. (2002). „O agresji uczniowskiej”, *Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze*, nr 1.
- Krähe B. (2005). *Agresja* (przeł. J. Suchecki). Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Olweus D. (1993). *Bullying at school: What we know and what we can do*. Oxford, UK: Blackwell Publishers.
- Olweus D. (1996). „Przemoc w szkole: wyniki badań oraz program skutecznej interwencji”, w: A. Frączek, I. Pufal-Struzik (red.), *Agresja wśród dzieci i młodzieży*. Kielce: Wydawnictwo Pedagogiczne ZNP.
- Ostrowska Z. (1972). „Kryteria nieprzystosowania społecznego dzieci i młodzieży”, *Archiwum Kryminologii*, t. V.
- Ostrowska Z. (1997). *Losy uczniów nieprzystosowanych społecznie*. Lublin: Wydawnictwo Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego.
- Ostrowska K., Surzykiewicz J. (2005). *Zachowania agresywne w szkole w latach 1997-2003. Badania porównawcze 1997 i 2003*. Warszawa: Centrum Medyczne Pomocy Psychologiczno-Pedagogicznej.
- Siemaszko A. (1987). *Zachowania dewiacyjne młodzieży*. Warszawa: Instytut Profilaktyki Społecznej i Resocjalizacji UW.
- Surzykiewicz J. (2000). *Agresja i przemoc w szkole. Uwarunkowania socjologiczne*. Warszawa: Centrum Medyczne Pomocy Psychologiczno-Pedagogicznej.